

MÉSZÁROS ISTVÁN

Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből

Középkori neveléstörténetünk jeles kutatói, BÉKEFI Remig, FRAKNÓI Vilmos, majd FINÁCZY Ernő előtt ismeretlen maradt az esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtár Mss III. 184. számú kódexe, amely nem más, mint a legelső, Magyarországon használt, talán itt is készült „tankönyv”.

Mi lehetett eddigi ismeretlenségének oka?

Elsősorban az, hogy a kötet első, nagyobb része az „Énekek éneke” magyarozatát tartalmazza, erről kapta címét is, s a könyvtár minden régebbi és újabb katalógusában így szerepel: „Tractatus in Cantica Canticorum”.

A hártyalapokra írt sorok megszakítás nélkül, címek, bekezdések mellőzésével, vég nélküli egyformaságban következnek egymás után, s az egyházi rész fejezetei után szinte észrevétlenül vált át a szöveg az iskolás részre. Az írás igen apró betűs, olvasása eléggé nehéz, és még jobban bonyolítja a sok rövidítés. A kódex végigolvasására bizonyára ez okok miatt nem került sor, s ezért került el mindaddig a szakemberek figyelmét.

Pedig a kódexet már publikálták, ezt azonban nem pedagógia-történeti részleteinek köszönhetette. Az utolsó lapon található ugyanis az úgynevezett Esztergomi Krónika, egy későbbi latin nyelvű bejegyzés, amelyet a XIII. század közepe táján vetett a kódexlapra az ismeretlen scriptor. A rövid néhány sor nyolc Árpád-házi királyunk nevét és temetkezési helyét örökítette meg. KNAUZ Nándor tette közzé ezt a legelsőül leírt krónikát 1875-ben.¹ 1902-ben pedig ZOLTVÁNY Irén mutatta ki az Énekek éneke-kommentárról, hogy az a IX. században élt HAYMO halberstadti bencés apát, majd püspök művének másolata. Magát a leírás munkáját szerinte valószínűleg magyarországi bencés szerzetes végezte.² A kötetet, illetőleg annak krónika-részletét kiállították az 1958-ban rendezett esztergomi kódex-kiállításon is, ennek kapcsán említi a kiállítás katalógusa.³

Kódexünk iskolás része „*tankönyv*”. Az ilyen célt szolgáló könyveket, a mai gyakorlattal ellentétben, a középkori diák maga állította össze. Így írta le SZALKAI László, a későbbi esztergomi érsek mint pataki iskolás 1494-ben KISVÁRDAI János baccalaureus-tanár előadásainak anyagát.⁴ Ezt az asztro-

¹ KNAUZ Nándor: *Az esztergomi rövid krónika*. Századok. 1875. 623. 1.

² *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. Budapest 1902. I. 436. 1.

³ *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár anyagából rendezett kódexminiatúra-kiállítás katalógusa*. Esztergom 1958. 9. 15. 1.

⁴ Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban. Jelzete: Mss II. 395.

nómiai, nyelvészeti és zenei jegyzeteket tartalmazó kötetet tartotta a szakirodalom az első magyarországi tankönyvnek.⁵

Most ismertetendő tankönyvünk azonban sokkal régibb.

*

A tankönyv leírásának ideje.

Nyolcadrét alakú kis kódexünk hányatott életének csak a közelmúltját ismerjük. Első lapjának bejegyzése szerint 1864-ben vette SCITOVSZKI János esztergomi érsek 30 aranyforintért. Előző tulajdonosának neve is szerepel ezen az oldalon: 1842-ben FARKAS Lajosé volt. Másolási idejére magában a szövegben nem utal semmi megjegyzés, sem az egyházi, sem az iskolás részben. Gondos paleográfiai vizsgálattal azonban, tág keretek között, következtethetünk keletkezésének korára.

A kötet 23 — 18×12 cm nagyságú — lapból áll, három ívre elosztva. Az első 18 lapot a kéthasábos írással írt traktátus foglalja el, a 19/a oldal baloldali oszlopának közepe táján, egy sornyi kihagyás után kezdődik a tankönyv-rész. Ezután három kivágott lap keskeny szegélyét láthatjuk a fűzésnél. A vágás egyenetlenségeiből arra lehet következtetni, hogy ezeken a lapokon sohasem volt írás, éppen a hártják hibás volta miatt távolították el, még a ráírás előtt. Erre mutat az is, hogy a megelőző és az utána következő részekben nincs értelmi megszakítás. Ezután folytatódik a szöveg, egészen a 23/a oldalig, itt található a tananyag befejezése után, a krónikás bejegyzést. Tankönyvünk tehát 8 oldal terjedelmű, szorosan egymáshoz tapadó kicsi betűkkel, nagyon sűrű sorokkal, sok erős rövidítéssel.

Az egész kódexben két kéz munkáját lehet megkülönböztetni. A traktátus nagyobbik része jellegzetes XI. század végi könyvírás. A 18/a oldal bal hasábjának alján azonban, még a Cantica Canticorum részben, pontosan megkülönböztethetően más folytatta az írást. Míg az első kéz írása folyamatos egyöntetűséggel, szinte teljes változatlansággal hömpölyög, addig a másik kéz munkájában több egyenetlenség tarkítja az írás képét. Többször megváltozik a tinta színének árnyalata, más és más hegyű a toll, egyes helyeken sokkal zsűfoltabb az írás, mint a kódex első lapjain.

Így más tollal, erősebben ferdére vágott hegygel, sötétebb tintával, kissé nagyobb betűkkel íródott az eltávolított lapok után következő 20/a oldal baloldali oszlopának 33 sora. Ez az írás azután megszakadva ismét más tintájú, egészen vékony tollal írt, igen zilált írásba csap át, amely ugyanez oldal jobboldali oszlopának első két soráig tart. Itt visszatér a szép, gondos írás, de sokkal jobban összesűrítve, tömörítve a sorokat, s a tinta is sötétebb, mint előbb. Különösen kiválik a 22/a oldal bal hasábjában egy ötsoros rész, egészen sötét, fekete tintával. Az erre következő levélminta színe megint halványbarna, akárcsak a kötet utolsó oldalainak betűi, sorai.

Mindezek érthetők: *tankönyvünk írója saját maga számára készítette jegyzetét, több szabadságot engedhetett meg a külső kiállítást illetően.* Szorította őt a rendelkezésére álló oldalak száma, igyekezett úgy elhelyezni szövegeit, hogy — ha összeszorítva is — de elférjenek a kis könyvben. A viszonylagos

⁵ BARTHA Dénes: *Szalkai érsek zenei jegyzetei monostori iskolai diák korából.* Budapest 1934. 2. l.

gondatlanságot megmagyarázza a tankönyv összeállításának módja is: az egyes részeket akkor írta le diákunk, amikor annak megtárgyalására, feldolgozására az iskolai munka folyamán éppen sor került. A többszöri nekikezdés természetesen az egyöntetűség, a külső csinosság rovására ment. Ezek a tintaszín- és tollhegy-különbségek is aláhúzzák, hogy nem együltő-helyében, automatikusan másolta valamelyik scriptor, hanem valóban iskolás diák keze által írt és forgatott „tankönyv” volt esztergomi jegyzetünk.

*

De ezt bizonyítja *írásának tüzetesebb vizsgálata* is.

Tankönyvünk írása ugyanis — de már a traktátus utolsó része is, tehát a második kéz írása — nem a szokásos könyvírás, amelyet a vallásos-tudós kódexekben használtak a kor másolói, hanem sajátos, a folyóírás felé közeledő ún. *cursiva textualis*.

A betűformák tiszták, világosak, energikus vonásúak annak ellenére, hogy szemmel láthatóan gyors iramban vetették őket egymás mellé. Szembe-tűnő az író kéz nagyfokú fegyelmezettsége. Az egyes betűalakok ugyan még több tagból állnak (tehát az írás még nem kurzív írás), s a telt, kerek idomok kialakítása is fokozott igényeket támaszt az íróval szemben, mégsem érződik a lassú aprólékosságnak semmi gondja, az írás biztosan, végtelen szabályossággal, gyors rutinnal szalad a sorokon, éles ellentétben a kötet első részének óvatosan rajzolgatott betűivel. Az írást azonban gyorsulása nem teszi deformálttá, a betűk a formák teljes megőrzésével sorakoznak sűrűn, szorosan egymás mellett, apró, segédvonalkákkal kapcsolódva egymáshoz. Néha nemcsak több betű, de több szó is egy lendülettel, egyben íródik le, a szavak előtt álló prepozíciókat, valamint az „et” kötőszó hetesformájú jelét pedig minden esetben egybeírva láthatjuk. Tankönyvünk leírója szívesen alkalmazza a gyakorlati íráshasználathoz kialakult kurzív elemeket, a kéz mozgását könnyítő elhúzásokat, hajlásokat, s a betűtagok és az egyes betűk egymás közötti kapcsolódását megkönnyítő vonásokat.

A gyors és energikus toll azonban az egyenes vonalakat keresi, ezért a másoló a kerek betűrészeket itt-ott, alig észrevehetően már megroppantotta. Jól megfigyelhető ez az öntudatlan szándék különösen a 20/a oldal bal oszlopának első néhány sorában. Ez a jelenség már a gótika felé mutat. Tankönyvünkben azonban még mindig a külön betűnként, sőt betűtagonként dolgozó írástechnika uralkodik, a toll mozgása még vertikális, felülről lefelé ejti a vonásokat.

Néhány régiebb betűalak is él még a szövegben. Vegyesen szerepel a függőleges szárú *d* a visszahajló szárúval; a nagyfejű mondatkezdő *a* a háromszög alakú nagy *A*-val; a háromlábú kis *m* a szív alakú típussal; a szögletes nagy *V* a legömbölyített *Y* alakúval. Az *r* és a hosszú *s* mélyen lenyúlik a sor alá, a *g* betű alsó és felső hurokja egyaránt kerek és zárt. A latin *ae* betűt legtöbbször pusztán *e*-vel jelöli jegyzetünk írója, ritkán cedille-el ellátott *e*-vel, a szavak belsejében gyakran kisméretű nagy *R* található, az *i* betűkön soha sincs pont. Az „et” rövidítése ritkán történik a szokásos áthúzás nélküli 7-hez hasonló jellel, legtöbbször „ac” formában kiírva olvasható. Hiányoznak még a leglényegesebb összekötő vonalak, valamint az *l*, *g*, *f* betűk le-, illetőleg felfelé irányuló szárainak hurkolásai, amelyek később majd valóban folyamatosá, könnyen folyóvá teszik az írást.

A legújabb — magyar kezdeményű — írástörténeti kutatás a *fenti ismérvekkel jellemzett írásmódot „dictamen-írás”-nak nevezi.*⁶ Megjelenése, kialakulása ugyanis szoros kapcsolatot mutat a XI—XII. század fordulóján jelentkező, az iskolai oktatással párhuzamos „Ars dictaminis” kurzusokkal. Az itt folyó képzés a nehézkes könyvbetűk kizárólagos uralmának idején tervszerűen igyekezett kialakítani a gyorsabb, folyamatosabb írás formáit a levelezés, a hivatalos iratok fogalmazásának céljaira, általában a kor társadalmi írásbelisége számára.

Minden jel arra mutat, hogy ezt az írásmódot az iskolai tananyag mellett, külön kurzusokon sajátították el, mint hivatás-írást, szakképzettséget, a közigazgatási adminisztráció szolgálatára készülők klerikusok. Nem állítható, hogy ez az írásmód csak a magasabb képzettségűek sajátja lett volna, ismerünk példákat ilyen tökéletes írással, amelyek eléggé bizonytalan grammatikai képzettségre vallanak. Az „Ars dictaminis” kurzusai mindamelllett az iskolával szoros összefüggésben folytak, a képzés annak grammatikai-retorikai tananyagára alapozódott.

Ezt a kurzívába hajló írástípust Montecassino nagy jelentőségű bencés iskolája alakította ki. Itt élt és tanított ALBERICUS, az első „Ars dictaminis”-tankönyv szerzője, a XI. század végén. Az új írás Itáliában nem terjedt el, viszont közvetlenül Montecassinóból került el Normandia, Anglia iskoláiba, káptalani székhelyeire;⁷ majd az északi Franciaországba, ez vált azután a kontinensen az új írástechnika kisugárzó fókuszává. A lassan „universitas”-szá fejlődő párizsi iskolák magasabb fokú tudományos központokká való szerveződése időben is teljesen párhuzamos jelenség az új írásmód kialakulásával. Innen, Párizsból vitték szét hazájukba a társadalmi adminisztráció alapvető készségeit, a gótikába hajló írást (a „littera Parisiensis”-t) és a főbb külső fogalmazási formákat az innen kirajzó, itt tanuló diákok.

Az alakuló egyetemeken — azoknak az iskoláknak szokásait követve, amelyekből kifejlődtek — már kezdettől fogva állandósultak a gyakorlati levelezésre oktató „Ars dictaminis” kurzusai az egyetem tanárai közé tartozó mesterek vezetésével. A hivatalos egyetemi tantervek azonban seholsem emlékeznek meg e tanfolyamokról, mert anyaguk nem tartozott a tulajdonképpeni, grádust adó egyetemi képzéshez.

Nem véletlen ez. Az egyetemi előadásokon — ugyancsak régebbi hagyományokat követve — nagy szerepe volt már kezdettől fogva az írás oktatásának, gyakoroltatásának. Egyes anyagrészek feldolgozása során a magister tollba mondta a megtanulandó szöveget, lelassítva, ismételve a mondatokat. Innen ered ennek az előadásmódnak a neve: „Legere ad penna, legere ad calamum”.⁸ A tanulók a lediktált tananyagot vagy azonnal tintával, tollal hártyára írták, vagy pedig először viasszal bevont táblára jegyezték fel, s később, szállásukon másolták át pergamentre. Ez a jegyzetelő írás azonban igénytelen, darabos betűkből állt, amellyel a diák később sem mint könyvíró, sem mint oklevélíró nem boldogulhatott.

⁶ HAJNAL István: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Budapest 1959.² 35. l.

⁷ HAJNAL István: *A propos de l'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Az id. kötetben: 249. l.

⁸ HAJNAL: *L'enseignement* . . . 117. l.

Aki viszont íráskészségével valami előkelőbb elhelyezkedést ambitionált — s a XII. században már voltak ilyenek, egyre nagyobb számban —, annak különleges „szakmai” írásképzésben kellett részt vennie. Ezt szolgálta a speciális írást-tanító, ügyirat-kiállításra, levélfogalmazásra oktató „Ars dictaminis” tanfolyamok. Ezt az írást stilizálta később hivatalos, kanonizált oklevél-írásává a pápai Curia, ebből formálódtak ki Európa-szerte a XIII. századi tökéletes kalligráfiajú kancelláriai írások.

A „dictamen-írás” első jelentkezése a XI—XII. század fordulója körül észlelhető. Esztergomi tankönyvünk írása, fentebb részletezett tulajdonságai-val ezt a kezdeti stádiumot tárja elénk. Érdeemes azonban tovább nyomon követni ennek a „dictamen-írás”-ból kisarjadt folyóírásnak az útját, hogy tankönyvünk írásmódját azokkal összevetve, keletkezési idejét annál nagyobb biztonsággal meghatározhassuk.⁹

A XII. század végére ugyanis a „dictamen-írás” tovább alakult. Ekkorra a betűk szoros egymásutánjára ügyelő kéz a betűk alsó és felső szárainak hajlásait már hurkolásokká növelte, s az írás képét a *t*, *l*, *b* betűk felfelé hajladozó szárai, valamint a *g*, *p* betűk lefelé kacsaringózó hajlításai uralták. Ekkor már egyetlen vonással írták a betűket, különösen jellemző az *m*, *n*, *u* betűk szétnyílása egyetlen tollvonással írt szögletes hullámvonalakká. Az írás már kezd horizontális jellegűvé válni a sok összekötő vonal és hurok miatt.

Kétségtelenül a stílusváltozás korának egy pillanatát rögzítette le könyvünk: *egymás mellett van a XII. század elején használt régi és új írás*. Kódexünk hártyalapjai képzeletünkben egy idős scriptort idéznek fel, aki az egész életében használt, de ekkor már régiesnek ható könyvírással majdnem elkészült a traktátus lemásolásával. Munkájának azonban nem tudott végére érni, s egy fiatal nótáriusjelölt diák fejezte be új, modern írásmóddal. Ő azután a maradék üres lapokra leírta az iskolai oktatás anyagát is, tankönyvet készített magának.

*

Tanulmányozott kódexrészletünk tehát a XII. század első felének valamelyik iskolájában készült, mint *tankönyv*. Ebben az időben a tanulók az ilyen formán leírt tananyagot tanulták meg, akárcsak a mai diák a nyomtatott tankönyv szövegét. Ezt a „tankönyvet” azonban saját maguknak kellett elkészíteniük a rendelkezésükre bocsátott szövegek, vagy pedig a tanár diktálása alapján.

A középkori iskolák hagyományos tananyaga e sajátos eljárás mód által állandó folyamatként ismételtlen felfrissült és megújult. *Minden oktató, minden magister ugyanis a saját hozzáértése és felfogása szerint igyekezett a reá bízott tanulmányi anyagot újraformálni*, egyszerűsítésekkel, összevonásokkal a megtanulásra alkalmasabbá tenni, a szövegeket didaktikai megfontolások alapján megrostálni, rövidíteni.¹⁰ Ez az oka, hogy még a hírnevesebb mesterek sem dicsekednek eredetiséggel a nevükkel ellátott könyvekben, s elsősorban arra hivatkoznak, hogy diákjaik kérésére és segítésére állították össze szövegeiket,

⁹ Uo. II. fejezet: „*La formation de cursive gotique.*”

¹⁰ Pl. egy XI. századi, ismeretlen szerzőjű grammatika előszavában; „*Primum pauca dedi, quasi fercula deliciosa. singula distinguens, facili brevitate, notavi.*” MIGNÉ: *Patrologia Latina* 171. 1692.

másrészt hogy mindezeket — mint „sokszínű virágsokrot”, vagy „mint méh a mézet” — mások műveiből gyűjtötték egy kötetbe.¹¹

A tanítványoknak azután ezt az átalakított anyagot adták át, hogy azok maguknak lemásolják és megtanulják. Az iskolák ősi eredetű szövegekönvei szinte mindenütt hozzáférhetőek voltak, mégsem ezeket használták „tankönyv”-ként, nem tudunk tömeges másolásukról, még kevésbé a diákok által való közvetlen forgatásukról, tanulmányozásukról. Sok említés történik ugyan az egykorú iratokban ezeknek az évszázados könyveknek tekintélyes címeiről, nagynevű auktoraikról, mégis a maguk egészében sohasem, sehohsem tanították eredeti, terjedelmes szövegeiket. A XII. század derekán például panaszt tettek a Chartres-i iskolában, hogy a magisterek nem „in libris”, hanem „in schedulis et quaternis” tanítanak, vagyis a maguk kivonatait és összeállításait magyarázzák.¹² A diákok sokszor önállóan készítették el ezeket a jegyzeteket,¹³ s a diáklevelekben is erre hivatkoztak, amikor oly gyakran kértek pénzt hazulról írószerekre: „Glosulas facimus, nummos debemus.”¹⁴ A diákok jegyzetei fényt vetettek magára a tanításra, a magisterre is. Az 1100-as években egy párizsi teológus, amikor tanítását kifogásolták, azzal védekezett, hogy tanítványainak füzetei nem helyesen adták vissza gondolatait.¹⁵

A tanulóknak azonban nem csupán az iskolai tanulmányok céljaira kellett a saját maguk által írt tankönyv, hanem jövőendő pályájukra is. Bárhová került a végzett diák, akár klerikus volt, akár világi, a könyv hivatásának eszköze volt, akármilyen területen működött is később. Párizsban az egyetem alakulása idején a rendtartás megkövetelte, hogy a diákok megfelelő tankönyvekkel jelenjenek meg az előadásokon, ha másként nem, hárman közösen egy könyvvel, és a szöveget figyeljék, esetleg javítsák és egészítsék ki az előadás alapján. A grádusra való jelentkezés alkalmával azonban a jelöltnek már elő kellett mutatnia saját tulajdon könyvét.

A tankönyv elkészítése kétségtelenül fáradtságos munkába tellett. Tény az is, hogy nem minden középkori diák szorgoskodott nagy buzgalommal ezen a téren, ezt jelzik a szigorú előírások. „Egyeseket intésekkel, másokat virgáccsal és büntetésekkel kellett rávenni”, hogy kötelező írásbeli munkáikat s egyéb feladataikat elkészítsék — emlékezik vissza John of SALISBURY iskoláskorára, a XII. század 30-as éveire.¹⁶ Mindezt azonban a korszak oktatásmódszertani felfogása is elősegítette: nem a könyvekben van az igazi tudomány, hanem a tudásban! „Pauper libris, dives autem scientia”¹⁷ — ahogyan az iskolás szólás-mondás tartotta. Kevés lévén a könyv, a tanításban elsősorban

¹¹ HELPERICUS (a 10. század végén): „ex his, quae ab aliis asseris sparsim copioseque tractata . . . in unum colligi, et veluti sertum quoddam ex diversis floribus compingi.” MIGNE, i. m. 137. 20. PAPIAS (a 11. század közepén): „Instar apis mella collecta labore decenni cunctis Papias ista legenda dedit.” MIGNE, i. m. 141. 1439. HUGO Bononiensis (a 12. század elején): „ex multorum gestis in unum corpus colligere . . .” Ludwig ROCKINGER: *Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*. München, 1863. *Queen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte*. IX. kötet, 1. rész, 53. l.

¹² CLERVAL, A.: *Les écoles de Chartres au moyen âge*. Paris, 1895. 309. l.

¹³ LANGLOIS, Ch. V.: *La vie en France au moyen âge*. 1926—28. II. 107. l.

¹⁴ CLERVAL, i. m. 216. l.

¹⁵ Uo. 169. l.

¹⁶ „. . . alios admonitionibus, alios flagellis et poenis urgebat.” MIGNE, i. m. 199. 854.

¹⁷ GABRIEL Asztrik: *Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban*. Budapest, 1938. 4. l.

az emlékezetre támaszkodtak, minden szöveget, tudományos tételt vagy szabályt „könyv nélkül” kellett a középkori diáknak megtanulnia és tudnia. Pierre de Limoges elismerően mondta a párizsi tanulókról: „Amit az iskolában hallottak, nem a könyvekre, hanem az emlékezetükre bízták.”¹⁸ Valóban: ez a tudatosan megszervezett „kollektív emlékezet” volt a hordozója és megőrzője hosszú évszázadok tudásának, ez a könyv nélkülség biztosította a középkori tanulmányi törzsanyag viszonylagos egységét hatalmas időbeli és térbeli távolságokon keresztül. Sokszor történik említés ezekben a tankönyvekben arról, hogy lényegében nem is tartalmaznak új ismeretanyagot, csak olyat, amelyről a diákok az iskolában, az élőszóval előadott magyarázatok során már többször hallottak, a szóbeli hagyományokból már jól ismernek.¹⁹

Esztergomi tankönyvünk is ezekhez hasonló iskolakönyv volt, tehát *nem valamely tudományos munka folyamatos, teljes terjedelmű másolata, hanem az iskolai oktatás során ténylegesen feldolgozott, különféle tartalmú tananyag-részek egymás mellé másolt együttese*. Ebben a tekintetben ritkaság: a szakirodalomban nem található említés ilyen korai időpontból származó, iskolás jegyzetként összeállított tankönyvről.²⁰

Említettük már, hogy ezt a könyvet igen jó íráskészséggel, nagy gyakorlattal rendelkező diák írta le, biztos, rutinos vonásokkal róva egymás mellé a betűket. Ebből következik, hogy hivatása volt az írás, királyi vagy főúri udvarban, kódexek és oklevelek között sokat dolgozhatott már, s e foglalkozásával egy időben vagy ezzel felhagyva fogott hozzá a magasabb tanulmányokhoz. A két tevékenység között nincs ellentét. Már fentebb kifejtettük, hogy a dictamen-írás megtanulása nem tartozott a szorosan vett iskolai általános grammatikai-retorikai képzéshez, csak azok tanulták meg külön „szakképzettség”-ként, sokszor még az általános képzés előtt, akik a hivatali írastevékenységet életpályául választották.

Diákunk kezevonásai nyomán *a XII. század első felének iskolájába pillanthatunk be*. Ez ad fokozott jelentőséget jegyzetünknek: világos kép tárul elénk, hogy egy bizonyos időszak alatt mit, miről, miből tanultak valamelyik — talán magyar — középfokú iskolában.

Az alsófokú — a latin szövegek olvasását, valamint elemi nyelvtant felőlelő — oktatás után került a kisdíák a középkori iskola *középső tagozatára*, amelynek *tananyaga a trivium volt*, a szakirodalom szerint²¹. Ha azonban sorra vesszük tankönyvünk egyes fejezeteit, kiderül, hogy a trivium valójában csak elvont, elméleti jellegű megjelölés. Az iskolai gyakorlat ugyanis alaposan kitágította, a kor társadalmi szükségleteinek megfelelően bővítette, alakította ókori tartalmát. Igaz, hogy a legterjedelmesebb rész jegyzetünkben is a *gram-*

¹⁸ „Quod in scholis audierat, non libris, sed memoriae commendaverat, ut si charta cadet, tecum sapientia vadat.” WELTER, I. Th.: *L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du moyen âge*. Paris, 1927. 180. l.

¹⁹ „Solet mens humana diversis dedita curis multa oblivisci, memoriae exciderent, litterarum suffragiis ea quoquo modo reparare valerent.” HELPERICUS: *De computo*. MIGNE, i. m. 137. 19.; „Nec nova vos et incognita in hac brevitate operimini ediscituros, sed ea, quae iam viva voce nobis referentibus edidicistis . . .” ALBERICUS (a 11. század végén) leveléből. ROCKINGER, i. m. 30. l.

²⁰ Említik a német egyetemeken keletkezett tankönyvek sietős, hanyag írással írt másolatait (*Handbuch der Bibliothekswissenschaft*. Wiesbaden 1952. I. 299. l.); a párizsi kollégiumokban használt jegyzeteket (GERARD, O.: *Nos adieux à la vieille Sorbonne*. Paris 1893. 51. l.)

²¹ FINÁCSY Ernő: *A középkori nevelés története*. Budapest 1926.² 178. l.

matika és a *retorika*, de ha figyelembe vesszük, hogy mellettük ott van a helyes beszédet, pontos kiejtést tanító *prozódia*, a fogalmazással, levélírással foglalkozó *dictamen*, s az alapos számolási készséget feltételező *computus*, s mindezek mellett a jegyzetünkben ugyan nem szereplő, de mindenütt szükséges *ének* (amely nem azonos a quadriviumban szereplő „*musica*”-val), akkor a XII. századi átlagos színvonalú káptalani vagy kolostori iskola realisabb, valóságosabb képe bontakozik ki előttünk.

A feldolgozott tananyag.

I. *Grammatica*.

A régi római iskolákban tanított nyelvtan, s általában a latin nyelv rendszerbefoglalásának elmélete a görög grammatikán alapult, s nem sok eredetiséget mutatott. Jelentősebb magaslatra csak a IV. század folyamán jutott CHARISIUS, DIOMEDES, PROBUS, SERVIUS munkásságával, ekkor élt a híres DONATUS, majd pedig a VI. században következett el a klasszikus grammatika fejlődésének utolsó szakasza PRISCIANUS CAESARIENSIS működésével.

Ezt a görög-latin grammatikát vette át a keresztény iskola. A hagyományos kereteket megtartva, saját szükségleteinek és igényeinek megfelelően némileg módosította anyagát, kiegészítette tartalmát. De lényegében új szellemű művek létrehozása egészen a XII. század végéig nem látszott szükségesnek. A kétféle DONATUS-könyv megfelelt a kezdő fokón: az „*Ars minor*” tartalmazta az ige- és névszó-ragozást, az „*Ars grammatica*” pedig a nyolc „beszédrészt”, vagyis a szófajokat. PRISCIANUS műve pedig, az „*Institutio grammatica*” nagyobbik része a beszédrészeket tárgyalta bő kifejtésben, kisebbik része pedig a mondatrészeket dolgozta fel rövidre fogva.

Mindamellettt ebben az időben az iskolai grammatika-oktatás a leginkább mégis DONATUS és PRISCIANUS műveit használta. Ezek a művek voltak a legtöbbször másolt tankönyvei a középkori iskoláknak. A IX. századtól kezdve fellelhető könyvtárkatalógusok számtalan példányát említik Európa-szerte.²² Magyarországon a pannonhalmi apátság 1083 és 1095 között feljegyzett könyvei között két példány DONATUS is volt.²³ BONIPERT, Pécs első püspöke nagy ajándékokkal küldte Fulbert chartres-i püspökhöz klerikusát egy PRISCIANUS-kötetért, s a francia főpap „szívesen” adta oda saját iskolájának egyik nyelvtanát.²⁴ HARTVIK is említi 1112–1116 körül írt *Szent István legendája* előszavában, hogy iskoláskorában PRISCIANUST tanulta,²⁵ s ennek bizonyossága művének szövege, amely antikokon iskolázott szép latin próza.

Jegyzetünk grammatikai része egyrészt alaktani, másrészt mondattani ismereteket tartalmaz, a fentebb említett IV–VI. századi szerzők nyomán. Nem kezdő, bevezető ismeretek ezek, hanem olyan haladottabb tanulók számára való anyagrészek, akik az első nyelvtani tudnivalókat, a névszó- és igeragozást, a mondatrészek használatának általános nyelvtani szabályait

²² Pl. MAX MANUTIUS: *Handschriften antiker Autoren in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen*. Leipzig 1935. 178, 305. l.

²³ *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. I. 591. l.

²⁴ „Significavit autem nobis filius noster tuusque fidelis Hilduinus tuae charitatis erga nos insignia, fideliter asserens unum de nostris Priscianis te velle, quem et per eundem libenter mittimus . . .” MIGNE, i. m. 141. 189.

²⁵ „Priscianus auctor artis grammaticae . . . mihi notus olim . . .” *Scriptores* II. 401. l.

már elsajátították. Ebből következik, hogy jegyzetünk nem a káptalani és kolostori iskolák első fokán, hanem középső szakaszán volt használatban.

Az anyag számottevő része mondattani szabályok sorozata, javarészt PRISCIANUS alapján. Az ókori és a középkori grammatikák általában nem foglalkoztak a mondattannal, inkább csak az alaktannal. PRISCIANUS is műve tizennyolc könyve közül csak a két utolsót szenteli ennek a témakörnek.

Feltűnő, hogy jegyzetünkben ezek az alaktani és mondattani ismeretek a legnagyobb összevisszaságban, minden logikus rend nélkül következnek egymás után. Ez is azt mutatja, hogy jegyzetünk nem valamilyen iskolai forrásmunka folyamatos másolata, hanem *egy tanulmányozott szöveghez fűzött magyarázatok gyűjteménye*.

A középkori iskolai gyakorlat szerint ugyanis a kezdeti ismeretek elsajátítása után a tanulók különféle szövegeket olvastak, elemeztek, fordítottak gyakorlásképpen. Nagy szerepet kapott ennek során az anyanyelv is, amelyet csak később, a humanista iskola úzött el az iskolából. Az angol AELFRIC-nek a XI. században készült angol-latin DONATUSA és PRISCIANUSA óta („így tanultuk a nagytekintélyű ATHELWOLD mester iskolájában”²⁶) számtalan francia, német, sőt olasz tájnyelvi glosszákkal ellátott, vagy kétnyelvű példánya ismeretes ezeknek a tankönyveknek,²⁷ bizonyosságul az anyanyelvi, élő szóval elhangzó magyarázatnak.

A magister az olvasás közben előkerülő szavakhoz, fogalmakhoz fűzte nyelvtani magyarázatait, amelyeket a tanulók lejegyeztek, s otthon megtanultak. Ezért nincsenek a leírt nyelvtani szabályok kapcsolatban egymással, úgy következnek egymás után, ahogyan a tanulmányozott szöveg ezt annak idején megkívánta. Hogy mi volt a szóbanforgó szöveg, amihez ez a magyarázat tartozott, az ma már természetesen nem állapítható meg. Jegyzetünk egy későbbi szakasza említi, hogy a nyelvtani gyakorlást „in textu historiae”²⁸ kell végezni. A „historia” szó a középkori iskolában a bibliát jelentette,²⁹ de a XII. században keletkezett, s igencsak elterjedt iskolakönyv, a „*Historia Scholastica*” is a sorra vett ó- és újszövetségi kánoni könyvek történeteit tartalmazta.³⁰ Ezért feltételezhetjük, hogy *nyelvtani szabályaink jegyzéke valamilyen vallásos szöveg elemzése során keletkezett*. Ezt említett pannonhalmi oklevelünk is alátámasztja. Itt ugyanis az iskoláskönyvek csoportjában említik, DONATUS mellé a szentírást, a szentek életrét és a zsoltároskönyvet.³¹ Gondolhatunk ezen kívül az *antik Róma történeteinek és fabuláinak olvasására is*, tankönyvünk retorika-részében is szembeötlő a római történelemből, a görög mondavilágból vett példamondatok gyakorisága.

A magister az egykor, diákkorában megtanult anyagot saját jegyzeteiből, sok esetben pedig emlékezetből diktálta, tapasztalatai szerint átformálva,

²⁶ M. MANUTIUS: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. München 1923—31. II. 680. l.

²⁷ Felsorolásuk: BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Budapest 1958. 42. l.

²⁸ A kódex 22/a oldalának baloldali oszlopában.

²⁹ A DU CANGE-féle *Glossarium* szerint: „Historiae dicuntur Scriptoribus de officiis divinis Lectiones, desumptae ex libris historicis veteris Testamenti, et aliis, quae in Ecclesia statis diebus recitantur.” (IV. 209.)

³⁰ A Prologus-ból: „Qui cum historiam sacrae Scripturae in serie et glossis diffusam lecticarent brevem nimis et inexpositam, opus aggredi me compulerunt.” MIGNÉ i. m. 198. 1054.

³¹ CSAPODI Csaba: *A legrégebb magyar könyvtár belső rendje*. Magy. Könyvszle. 1957. 22. l.

leegyszerűsítve. Az emlékezetbe vésett anyagra való támaszkodás teljesen megfelelt a középkori verbális tanulási-tanítási módszereknek. Hartvik püspök is azzal dicsekszik említett írásában, hogy ifjúkorában töviről-hegyire tudta az egész PRISCIANUST³², persze valamelyik, jegyzetünkhöz hasonló rövidített kivonatát. A szokásos memorizálási anyaghoz képest ez nem is különösebben jelentős mennyiség.

A tanító magister gyakorlati érzéke észrevehetően kiütközik jegyzetünk-ből. Igen sokszor elhagyja például az eredeti mű bőséges példahalmazát, s csak egy-két jellegzetes példát jegyeztet fel, a terjedelmes meghatározásokat összevonja, újabb praktikus rendszerezéseket készít.

Tankönyvünk keletkezésének idején egyébként PRISCIANUS művének évtizedei már meg voltak számlálva.

A bölcséletileg iskolázott mesterek PRISCIANUS nyelvtanát már terjen-gősnek, homályosnak tartották, és mint elavultat elvetették, olyannyira, hogy századok múlva a reneszánsz idején a humanistáknak már a feledés homályából kellett kiemelniük. A XIII. század elején pedig az új igény kielé-gítésére napvilágot látott két új, ismét hosszú időkön át használt grammatika: ALEXANDER DE VILLA DEI hexameteres *Doctrinale*-ja, és a brémai EBERHARDUS mester *Graecismusa*.

Ekkor azonban az Énekek éneke kódexébe írt esztergomi jegyzetünk nyelvtani szabályait régóta olvasták, tanulták valamelyik, talán magyaror-szági iskola diákjai.

II. Prosodia

Tankönyvünk következő lapján rövid prozódiai gyakorlat található.

A prozódia a görög—római grammatika hangokkal, hangsúlyokkal, vers-lábakkal, verstani ismeretekkel foglalkozó bevezető fejezete volt. Általában az alapismeretek tökéletes elsajátítása után kezdtek vele foglalkozni. DONATUS tankönyve csak néhány sorban tárgyalta, PRISCIANUS viszont művének első két könyvében foglalkozik ezzel a témával, ezenkívül egy önálló kötetet („De accentibus”) is írt róla. De rajtuk kívül sok prozódiai tankönyv látott napvilá-got a római időkben éppen úgy, mint nyomukban a középkor századaiban.

Esztergomi jegyzetünk egészen egyszerű kiejtési és hangsúlyozási gyakor-latokat rögzített le. Azonos kezdőhangú szókat csoportosítottak egymás alá, s ezeket a tanár szóbeli magyarázata szerint és bemutatása után gyakorolták a tanulók, egyenként és csoportosan. Közben a helyes hangsúlyozás szabályai-nak megbeszélésére is sor került. Látható jele ennek, hogy az oldal tetejére emlékeztetőül később felírták a kétfajta hangsúly nevét. Az „acutus” és az „emucronius” kifejezések valószínűleg a szakkönyvek „acutus-gravis” termi-nusait takarják. A két kezdő példaszó első szótagja fölé ki is tette ugyanez a kéz a hangsúly jelet (páter, pátre).

A tanító magister (vagy a tankönyvünket készítő diák) már az előző részekben is megnyilatkozó eleven fantáziájára vall, hogy majdnem mindegyik szócsoport összeolvastva is értelmes. Például az R hangzóval kezdődő szavak sorozata: Regale regnum Romanorum ruit Roma. Az A betűsök: Aurum, argentum a-vobis ablatum-est. A V-vel kezdődők: Venit victor validus, vicit vires, virtutem urbis.

³² „... medullitus mihi notus olim.” *Scriptores* II. 401. l.

III. Rhetorica

Iskolakönyvünk harmadik része a retorikával foglalkozó fejezet. Ezek a feljegyzések az ókori „*Rhetorica ad Herennium*” című mű nyomán készültek, annak IV. könyvéből hoznak szószerint részleteket, szabályokat, példákat. Ebben a részben található a beszédet (és az írásművet) színező gondolat- és szó-alakzatok: a „*colores*” elmélete. Legjobban kifejtett része volt ez a középkori retorika tanulmányoknak, sok esetben az „*Ad Herennium*” külön V—VI. könyveként szerepel a különféle kéziratváltozatokban. Esztergomi jegyzetünk is e két könyv anyagának rövidített kivonatát tartalmazza.

Maga a mű a középkorban igen elterjedt szónoklattani tankönyv volt, s a legújabb időkig CICERO művének tartották. Így szerepelt sok középkori könyvtár katalógusában, egy valóban CICERÓTÓL származó retorikai mű, a „*Rhetorica de inventione*” mellett, mint nagy közkedveltségnek örvendő tankönyv.³³ A múlt század végén mutatták ki róla, hogy szerzője nem CICERO, hanem valószínűleg Cicero kortársa, Quintus CORNIFICIUS.³⁴

Érdekes ennek a Pseudo—CICERO-műnek a középkori sorsa. Szövegének első ismert lelőhelyei azok a IX—X. századi kódexek, amelyek az eredeti szöveget csonkán és romlottan hozzák (M-kódexek, mutli-csonkák). Felbukkant azonban több, a XII. században másolt kézirat is, amelyek viszont teljesekek és hibátlanul tartalmazzák a klasszikus szöveget (E-kódexek, expleti-teljesekek). Tehát már korábban, a XII. századot megelőzően is létezett teljes és hibátlan szöveg, amelyből ez az E-kódexcsalád merített. Ilyen őspéldányt ma nem ismerünk.

Voltak azonban a romlott M- és a hibátlan E-variánsok között „átmeneti” példányok is, amelyek sajátos középhelyzetet foglalnak el a két kódexcsoport között. Egyes részleteik a régebbi változatot, más részeik pedig az újabb szövegalkulatokat követik. Ezeket a régi kódexek alapján másolták le, de utólag kijavították egy-egy, időközben előkerült őspéldány alapján. Így ezekben még sok megtalálható a régi M-szövegek hibáiból, csonkulásaiból, de ugyanígy fellelhető bennük a későbbi E-kódexek javításainak egy része is.³⁵

Esztergomi szövegünk filológiai vizsgálata egy ilyen „átmeneti” példányra irányítja rá a figyelmet. A leningrádi Szaltikov-Sosedrin Könyvtár őrzi a „*Codex Corbeiensis*” elnevezésű kódexet (jelzete: F vel. 8. auct. class. Lat.), amely többi között ezt az „*Ad Herennium*” retorikát is tartalmazza. A kötetet a IX—X. században másolták, de még ugyanabban az időben sűrű javításokkal is ellátták.³⁶

Jól megfigyelhető, hogy esztergomi tankönyvünk retorika-szövege ennek a variánsnak szövegalkulatait követi. Sok szövegrészlete egyezik a régi csoporttal, de az újabb, XII. századi E-csoportbeli kódexekkel legtöbbször csak akkor azonos, ha az a *Codex Corbeiensis*-ben is így található. Szövegünk tehát nem a

³³ Pl. MANUTIUS, Handschriften 16. l.

³⁴ PAULY'S *Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*. Neue Bearbeitung von Georg Wissowa. Stuttgart 1894. IV. 1. l.

³⁵ Vö. a következő szövegkiadás bevezetésével: M. Tullii Ciceronis Scripta, quae manserunt omnia. Fasc. I. Incert. auctoris: De ratione dicendi ad Herennium liber IV. (M. Tullii Ciceronis ad Herennium libri VI.) Iterum recensuit Fridericus Marx. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. 1923.

³⁶ DE MURALTIUS, E.: *Bulletin de la classe historico-philologique de l'académie de St. Pétersbourg*. V. 1848. 3.; STAERK, A.: *Les manuscrits latins du V au XIII siècle conservés à la bibliothèque impériale de St. Pétersbourg*. I. 218. l.

XII. századi kódexek alapján készült, hanem valamilyen „átmeneti” típusú, a *Codex Corbeiensis* körébe tartozó szövegváltozat alapján.

E kapcsolat is megerősíti vélekedésünket, hogy *tankönyvünk mintája francia földön készült*, hogy lejegyzőjének tanára, vagy éppen leírója francia iskolában tanulta a retorikai ismereteket. A *Codex Corbeiensis* ugyanis a Párizs melletti Corbeil-ben, az ottani Szent Péterről és Pálról elnevezett bencés apátságban készült. Ez a kolostor szoros kapcsolatban állott a párizsi híres Szent Genovéva-apátság iskolájával a XII. század folyamán. Már nagy híre volt ABÉLARDnak, amikor itt tanított („ad castrum Corbolii, quod Parisiaca urbi vicinus est” — írja önéletrajzában)³⁷, innen ment a Genovéva-iskolába, a skolasztikus viták középpontjába. István, Genovéva-hegyi apát 1180 körül több levelet is írt a pápához a Corbeil-i bencések érdekében.³⁸ Érdekes véletlen, hogy e levél írásakor négy magyar diák tanult éppen István apát párizsi iskolájában: Jakab, Mihály, Adorján és Betlehem.³⁹

A „Cicero ad Herennium” címmel jelzett kötet a XII. század folyamán kétszer is szerepel a Corbeil-i kolostor könyvtárának leltárában.⁴⁰ A kódex még a középkor folyamán Párizsba került, majd pedig a XVIII. század végén a pétervári DUBROVSKY Péter vette meg, magával vitte Oroszországba, s azóta ott van.

A *Codex Corbeiensis*-re mutató ismertetőjegyek mellett azonban sok „egyéni”, egyik törzskódexben sem található sajátos jelet is találunk tankönyvünkben.

A szóközi beszédet csiszoltá tevő alakzatokat az antik művek általában „figurae” vagy „exornationes” névvel nevezik. Szövegünk azonban e fogalom kifejezésére a középkori bevett szóhasználattal él: következetesen a „colores” elnevezést használja.

Mintának használt szövegéből általában csak az alakzat meghatározását, valamint egy, legfeljebb két példát hoz, a felsorolás ottani sorrendjét nem követi, a meghatározások, példák szórendje is gyakran megváltozik. Arra is van eset, hogy több példát összevon, vagy csak részletet emel ki belőle. Néhány alakzatnak meghatározása is egyéni, sem a korábbi, sem a korabeli művekben így nem található. Az itt-ott előforduló értelmetlenségek, érthetlenségek másolási tévedések következményei.

A középkori iskola *gyakorlati célkitűzéseket követett* a retorika s a szóközi ékesítések megtanításával. Egyrészt, mivel a diákok jobbára klerikusok voltak, s legnagyobb részük továbbra is egyházi szolgálatban tevékenykedett, ezért szükségük volt a szóközi beszéd külső formai jegyeinek ismeretére. Másrészt — és ez számukra az előzőknél sokkal fontosabb és hasznosabb volt — ezt a retorikai tudást elsősorban a fogalmazás, a levélírás, a hivatali adminisztráció terén használták fel, ahogyan tankönyvünk következő fejezete is bizonyítja.

A XII. század közepén íródott Orleans-i fogalmazási tankönyv állandóan erre hivatkozik a levélírás tárgyalása közben: „... ahogyan a retorikában tanultátok!”⁴¹ De már ALBERICUS is így tanította: „Olyan legyen a levél, ahogyan azt TULLIUS retorikájában kifejtette.”⁴² Mert ebben a tudományágban

³⁷ A „Historia calamitatum”-ból: MIGNE, i. m. 178. 117.

³⁸ MIGNE, i. m. 211. 349, 483.

³⁹ GOMBOS Albin: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Budapest 1937. 4697. sz.; MIGNE, i. m. 211. 334.

⁴⁰ MANUTIUS, i. m. 17. l.

⁴¹ „... ut in rhetoricis audietis” ROCKINGER, i. m. 110. l.

⁴² „... eo videlicet ordine, quo Tullius in rhetoricis insinuat.” ROCKINGER, i. m. 19. l.

CICERO, ahogyan a középkorban előnevével nevezték: TULLIUS igazítja el a tanulókat. „A retorika városában — írja HONORIUS AUGUSTODUNENSIS — Tullius tanítja a hozzá folyamodóknak a szép beszédet”, a helyes stílust.⁴³ Elsősorban a francia iskolákban uralkodik ez a tulliusi retorika. BUONCOMPAGNO, bolognai mester, egy sokat forgatott fogalmazási tankönyv összeállítója az itáliai iskolák viszonyaira világít rá, amikor így dicsekszik: „Sohasem olvastam Tulliuszt!”⁴⁴

Az „Ad Herennium”- tankönyv jegyzetünk írásának idején különféle feldolgozásokban forgott közkézen az európai iskolákban. MARBODUS püspök „*De ornamentis verborum*” című könyvét a XII. század elején írta. Ajánlása szerint szabályai, példái azt a célt szolgálják, mint „a modell annak, aki festeni tanul”, vagyis utánzásra, variálásra valók.⁴⁵ Könyvében azonban, bár az „Ad Herennium” meghatározásait adja, az egyes alakzatokhoz nem az eredeti mű példáit fűzi, hanem új, keresztény tartalmú, morális-aszketikus mondatokat szerkeszt hexameterekben. Ugyancsak ilyen felfogású Speier-i ONULF „*Rhetorici colores*” című műve, valamint Besate-i ANZELM „*Rhetorimachia*”-ja is.⁴

Esztergomi tankönyvünk példái viszont, ezekkel ellentétben, kivétel nélkül CORNIFICIUS művéből valók. Jól megfigyelhető, hogy jegyzetünk összeállítója nagy előszeretettel választotta ki CORNIFICIUS sok példája közül — a klasszikus moralizáló példák mellett — az antik mitológiából és a római történelemből merített példamondatokat. A magyar iskolák tanulói alighanem ez idő tájt, a tankönyvünkhöz hasonló iskolakönyvekben találtak először az antikvitással, a későbbi századok oly sok nemes indítékának ihletőjével. Alighanem itt olvastak először diákjaink Trójáról, Parisról, PHYLOCTETESről, a római Republicá-ról, Carthagoról, SCIPIORÓL. Alighanem elvitathatatlan érdeme ennek a XII. század elején keletkezett esztergomi tankönyvnek, hogy lapjain található ókori szerzőnek — hazánkban fellelhető — legkorábban lejegyzett szövege.

IV. Dictamen

„Valamit a diktálásról!” — E szavakkal kezdődik a következő témakör. Ismeretes, hogy a „*dictare*” kifejezés a középkori iskolai és irodalmi terminológiában a fogalmazás, az írásbeli szerkesztés, a levélírás fogalmait fedő fogalom.⁴⁷

Az antik hagyományokat folytató középkori iskolákban, mint elméleti és gyakorlati studium, megszakítás nélkül tovább élt az ókori retorika. A „*doctus orator*” ideálja, az antik eloquentia ugyan visszavonhatatlanul a múlté lett, de az új társadalmi viszonyok között az ékesszólás egykori elmélete a hivatalos és mindennapi élet írásbeliségének terén kapott a régihez hasonló fontosságú feladatokat.

A XI. század második felétől kezdve ugyanis a gazdasági fejlődés magával hozta az árutermelés szélesebb körű elterjedését, a pénzgazdálkodás megéln-

⁴³ „*In hac urbe rhetoricae Tullius iterantes ornate loqui instruit.*” BALASSA Brunó: *A latintanítás története*. Budapest, 1930. 234. l.

⁴⁴ „*Nunquam me Tullium legisse.*” MAKKAJ—MEZEY i. m. 9, 310. l.

⁴⁵ „... *ad exemplar, veluti qui pingere discit.*” MIGNÉ, i. m. 171. 1692.

⁴⁶ MANUTIUS: *Geschichte*... II. 709, 715. l.

⁴⁷ Adatok a szó jelentésére: FINÁCZY i. m. 190; ERNOUT, A.: *Dictare, dictator, allem. „dichten”*. *Revue des Études Latines*, 1951.

külését, a jogviszonyok egyre bonyolultabbá váltak, az állami és városi közigazgatás differenciálódni kezdett. Mindezek *elősegítették az írás jelentőségének újbóli felismerését*, és szükségessé tették az írásbeliség feléledését. A középkori iskola nagy érdeme, hogy a megváltozott társadalmi élet gyakorlati szolgálatába állította a retorikát, segítségével a levélírást a társadalmi érintkezés eszközüvé fejlesztette, s ezáltal lehetővé tette a diplomatika, az oklevélírás nagyarányú kibontakozását is. *Lényegében újat, eredetűt alkotott: írásmunkává változtatta át az antik szónoki művészetet.*

Ennek az írásossá vált retorikának: a *dictamennek* a virágzása a XI—XII. század fordulóján kezdődött. Az alakuló, illetőleg újjászerveződő kancelláriák, királyi és főpapi udvarok, káptalanok, majd a városok egyre több szakképzett „adminisztratív” munkaerőt kívántak az iskolától, ahol ennek következtében a dictamen „tantárgya” egyre nagyobb teret sürgetett magának. Maga a tantárgy is egyre jobban kiterjedésedett. Beszéltek „metrikus” dictamenről, amely a versek, költői művek szerkesztésére tanított. Oktatták egyes helyeken a „ritmikus” dictament, amely a gregorián zene elméletének ismeretével volt egyenlő. Az általánosságban dictamennek nevezett, legelterjedtebb és legszükségesebb studium azonban a „dictamen prosaicum” volt, ez elsősorban a prózai fogalmazással, a levélírás elméletével foglalkozott, de körébe tartozott a törvénykezési ügyekben szükséges szónoki beszéd megszerkesztésének, valamint a jogi és közigazgatási dolgokban elengedhetetlen ügyiratok készítésének tanítása is.⁴⁸

A XI. század végéről ismerjük az első dictamen-tankönyvet, a *montecassinói* ALBERICUS fejtegetéseit a fogalmazásról,⁴⁹ amelyet a XII. század folyamán több más dictament tanító kézikönyv követett.

A középkori iskolákban a tankönyvek segítségével elsősorban a *levél szerkezetének alapos elemzésével* tanították a levélírás elméletét. Sorra vették a levél öt fő részét: az olvasó üdvözlését (salutatio), a figyelem és a jóindulat felkeltését a levél írójával szemben (captatio benevolentiae), a levél tárgyának részletes előadását (narratio), a kérés szabatos előterjesztését (petitio), végül a befejezést (conclusio).

A levélírás elméletének egyik igen lényeges és terjedelmes fejezete volt az egyházi és világi hierarchia egymásra épülő lépcsőfokain álló *különféle rangú személyek címeinek szakszerű összeállítása*, katalógusa. Ennek alapján állapították meg, hogyan és hol kell említeni a címzett nevét, rangját, milyen sorrendben kell felsorolni hivatalait, milyen esetben kerül előre a küldő neve stb. ALBERICUS művét is ilyen címen említi életrajza: „ALBERICUS diaconus scripsit librum dictaminum et salutationum.”⁵⁰

A dictamen eredeti magját, s később is egyik különálló nagy fejezetét alkotta a *levél- és okirat-mintákat egybefoglaló gyűjtemény*. Ennek segítségével gyakorlati példákon szemléltették az elmélet különféle megvalósítási módjait. Ez a gyűjtemény eredetileg „valódi” levelekből álló sorozat volt, később inkább didaktikai cézzel összeválogatott, személyi és helyi konkrét vonatkozásoktól megfosztott, tetszés szerint alakítható mintákból állt.

A dictamen-oktatás keretében megtanulták, hogy közmondásokkal, idézetekkel hogyan szaporíthatják mondanivalójukat, melyek a tipikus levélfor-

⁴⁸ A dictamenről legújabbán részletesen MAKKAJ—MEZEY i. m. bevezetése.

⁴⁹ A mű kiadása: ROCKINER, i. m. 10. l.

⁵⁰ MIGNÉ, i. m. 173. 1032.

mák variálásának szabályai, hogyan rövidíthetik vagy bővíthetik a levél megszokott mintáját. A levélíróktól megkövetelték, hogy a korabeli latin nyelvtan szabályait lelkiismeretesen alkalmazzák, szőjék tele írásukat a hagyományos formulákkal, szokásos kádenciákkal, s kerüljék el a kirívó barbarizmusokat.

Esztergomi jegyzetünk is efféle jótanácsokat, gyakorlati utasításokat ad az írásbeli munka megszerkesztésével kapcsolatban. E szakasz megfogalmazása azonban igen lazának tűnik, feltehetően szóbeli előadás nyomán került leírásra a tanulók rendelkezésére álló helyi levélminta-gyűjteményhez és címkatalógushoz fűzött magyarázatok alapján. A korabeli és a későbbi dictamentankönyvekben ezek az utasítások így, ilyen összeállításban sehol sem szerepelnek.

Jegyzetünk írója, illetőleg tanára már tudottnak véli a levélírás általános elemi ismereteit. Ezért nem veszi sorjába az egyes levélrészeket, s nem ezekhez fűzi részletesebb magyarázatait. Főképpen a „captatio” jelentőségét hangsúlyozza, és a „narratio” közben előforduló leglényegesebb hibákat részletezi, s egy félmondatral utal a „salutatio”-ra és a „conclusio”-ra, javarészt antik írók nyomán. Ezek a rész-elnevezések a klasszikus római szónoki beszéd felosztásánál is megtalálhatók. ALBERICUS és nyomában a többi elméletíró azonban ezeket a szónoki fogalmakat már beleötvözte a levélírás elméletébe és kialakította a fentebb említett speciális középkori levélszerkezetet. Mindamellett mindegyik tankönyvben található fejezet arról, hogyan lehet a levél egyes részeit összevonni, tömöríteni négy vagy három szakaszra. Sőt BOLOGNAI HUGÓ tankönyve nem is tárgyal többről, csak háromról.⁵¹

Újabb fejlődési állomást jelentett a levélírás történetében is a skolasztika. Az első magyarországi vonatkozású dictament-tankönyv, a francia LIMOGES-I JÁNOS tolla alól került ki, aki 1208 és 1218 között zirci apát volt. Franciaországba való visszatérte után írta meg „Libellus de dictamine” című könyveskéjét, amelyben a levelezési tudnivalókat, a levél hagyományos részeinek ismertetését a négy arisztotelészi-skolasztikus elv alá rendeli.

A levélírás ismeretének szoros kapcsolatát jelzi a grammatikai studiumokkal, hogy jegyzetünkben a dictament tárgyaló sorok után *rövid utasításokat találunk a nyelvtani anyag gyakorlására.*

Az utasítás szerint a begyakorlást a következőképpen kell végezni: a tanuló a „historia” szövegéből kiemelt egy igét, ezt elragozta kijelentő módban, majd határozót képezett belőle, megmondta igenevét, összekapcsolta nominatívusban álló névszóval, azután névmással, majd participiumot alkotott belőle, végül ezt fokozta az alap-, közép- és felsőfokban.

Ez a gyakorlási rendszer híuen tükrözi a középkori verbális-formális tanítási módszereket: maga a begyakorlás teljesen független a begyakorlandó szavak jelentésétől, a szöveg tárgyától. Ily módon természetesen igen gyakran teljesen értelmetlen szavak, nyakatekert kifejezések jönnek létre.

Jegyzetünk utasítása szerint a gyakorlást „in textu historiae” kell végezni. Említettük már, hogy a kor szóhasználata ezen vagy a biblia szövegét, vagy valamilyen régi római történetet, mondát, mesét értett.

Ugyancsak a dictament-részhez csatlakozik az ezután következő hosszú, két és fél hasáb terjedelmű, „*F. testvérnek és jóbarátnak*” szóló levél is.

⁵¹ „Tria in epistolis est consideratio: exordium videlicet, atque narratio, et ex istis procedens certa conclusio.” ROCKINGER, i. m. 57. l.

Benne az Énekek éneke-könyvének különféle szimbolikus értelmezési lehetőségeit fejtegeti az ismeretlen levélíró, aki „gratia Dei dictus abbas”-nak nevezi magát írása élén.

Ez a megnevezés jelentős hely-meghatározó elem számunkra. A XII. század első felében kezdett ugyanis Párizsban, illetőleg Franciaországban feltűnni ez az alázatoskodó cím: „Isten kegyelméből apátnak mondott”, vagyis hogy csak annak mondott, de valójában meg nem érdemelt méltóság viselője a megnevezett személyiség. Pontosán kimutatható a levelezési anyagból, hogy ebben az időben csak a francia bencés apátok használták.⁵²

Levelünk írójának megnevezése tehát új, „divatos” franciáfordívali formulával történt, amely az ottani bencés apátok sajátos levelezési titulusa volt: ez mind egybevág tankönyvünk egészének eddig feltételezett eredetével. A magyarországi káptalani iskola Párizsban tanult mestere tehát friss és modern eredményeket közvetített magyar tanítványainak. Újdonságából nem von le semmit sem (inkább tankönyvünknek nem szerzetesek között való használatát jelzi), hogy a magyar bencés apátok leveleiben csak egy évszázad múlva tűnik fel ez a formula.⁵³

A levél tartalma nem mutat semmi kapcsolatot a kódex elején található Énekek éneke-traktátussal, bár témájuk közös. *Azért került ide a tankönyvrészbe, hogy gyakorlati példaként, szemléltető anyagképpen segítse az elméleti dictamen-oktatást.*

A helyileg összeállított levélminta-gyűjteményeket mindenütt szívesen frissítették fel új szint jelentő példányokkal. Egyes híresebb, jótollú egyházi férfiak leveleit a magisterek nagy előszeretettel keresték, hogy sorozatukba illesztve stílári szépségeiket tanulmányozhassák és utánozhassák.⁵⁴ Arra is van adatunk, hogy a híresebb levelek egyikét-másikát meg is tanulták a diákok, hogy annál biztosabban alkalmazhassák saját levélírói gyakorlatukban.⁵⁵

Esztergomi levelünk is igen alkalmas lehetett a dictamen általános elveinek szemléltetésére. Tanulmányozhatták rajta a mondanivaló logikus, szabályos elrendezését, a levél szerkezetét, egyes részeit, a kezdő- és záró-formulákat, a nyelvtani szabályszerűségeket, grammatikai alakzatokat, retorikai díszítéseket, a szentenciák hatásos alkalmazását, s a többi levelezési tudnivalót.

⁵² JAKUBOVICH Emil dolgozta fel a teljes anyagot ANONYMUS művének „dictus magister” említése kapcsán, Anonymus személyét kutatva: *P. mester*. Klebelsberg-Emlékkönyv. Budapest 1925. 188, 189, 193, 194. l. Ő a krónikaszerzőt II. Béla jegyzőjének gondolta, aki szerinte a 12. század első felében volt sok magyar társával együtt párizsi diák.

⁵³ 1221. „Ego R dictus abbas de Tota”; 1226. „Ego Uros dictus abbas Sancti Martini” Uo.

⁵⁴ NICOLAUS CLARAEVALLIS írja egyik rendtársának: „Epistolas domini Cenomanensis mitte nobis, quia volumus eas transscribere”. Idézi: NATALIS VALOIS: *De arte scribendi epistolas*. Paris 1880. 24.; PETRUS CELLENSIS kéri saját leveleivel kapcsolatban: „Servate nobis litteras istas.” MIGNE, i. m. 202. 548.

⁵⁵ Pierre DE BLOIS említi diákkoráról: „Profuit mihi, quod epistolas Hildeberti, Cenomanensis episcopi, styli elegantia et suavi urbanitate praecipuas firmare et corda tenus reddere adolescentulos compellebar.” MIGNE, i. m. 207. 314. Tudunk arról is, hogy John of SALISBURY és Pierre DE BLOIS leveleit ugyanígy felhasználták az iskolai oktatásban: HASKINS, Ch. H.: *The Renaissance of the Twelfth Century*. Cambridge (USA) 1927. 145. l.

V. Computus

A középkori egyház liturgikus életének középpontja a húsvéti ünnepkör volt, ehhez igazodtak a változó ünnepek, szinte az egész évi naptár. Ezért a húsvét idejének pontos kiszámítása: a „computus” alapvetően fontos feladata volt a középkori tudományosságnak, az iskolának. A tudomány elméleti rendszerezésében (physica-ethica-logica) a fizika alá rendelték, mivel mennyiségtani és csillagászati törvényszerűségeken nyugodott.⁵⁶ A római keresztények már a II. században a Niszán 14-e utáni vasárnapon ülték meg a húsvétot. Véglegesen a niceai zsinat rendezte a kérdést. A zsinat előírása szerint a húsvét ideje: a tavaszi napéjgyenlőség utáni első holdtöltét követő vasárnap.

Ez az időpont azonban évről évre változik. Ezért pontosan előre meg kellett határozni a Hold fényváltozásainak idejét, hogy az ünnep időpontját zökkenő nélkül, egyértelműen átszámíthassák a JULIUS CAESAR-féle, a Nap mozgásán alapuló év napjaira.

Amint említettük, kimagasló szakértője volt e tudományszaknak⁵⁷ az angol „tisztelteméltó” BEDA, aki praktikus kézikönyvekkel, kérdés-felelet formában feldolgozott magyarázatokkal ellátta kora, s a rákövetkező századok iskoláit. Két Árpád-kori misekönyvünk maradt fenn: a PRAY- és a NÉMETÚJVÁRI-kódex. Mindkettőben ott találjuk a BEDA-féle computus-táblázatokat, verses szabályokat. BEDA hatása e téren olyan erős volt, hogy a nem tőle származó tankönyveket is az ő neve alatt terjesztették, másolták egészen a XIII. század derekáig, Johannes SACROBOSCO működéséig.

Az iskolai oktatásba korán bekerült a computus, mint „tantárgy”, hiszen minden klerikusnak el kellett tudni igazodnia az egyházi kalendáriumban. járatosnak kellett lennie az oklevelek keltezésében, a történelmi adatok feljegyzésében. Emellett érteniük kellett ahhoz is, hogy a computus tankönyveiben feltüntetett számításokat önállóan is el tudják végezni. Ehhez viszont alapvető matematikai számítási készségekkel kellett rendelkezniük. Ilyen szintű computus-studiumra azért csak az iskolázás középső szakaszán kerülhetett sor. A középkori tanulmányi rend alsó fokán szerepelt ugyanis az olvasás, az elemi nyelvtan, majd az írás megtanulása. Ezután tértek csak rá a számtani alapl műveletek megismerésére, begyakorlására, majd pedig a computus alapjainak tanulmányozására.⁵⁸ A középkori húsvétszámításban így a mai számtan- oktatás elődjét láthatjuk.

A computus tananyagának nagyobb részét könyvünk verses formában tartalmazza. A középkori verbális tanulási és tanítási módszereknek megfelelő didaktikai elv érvényesülése ez: így könnyebb megtanulni és emlékezethatósítani a szabályokat, képleteket. Nem hihető azonban, hogy e versek beszajkózása jó computistává tehetne volna bármelyik középkori diákot. Feltétlenül szükséges volt, hogy a tanultakat megértsék és jól alkalmazzák a műveletek megoldásában, a táblázatokkal végzett kikeresési és számítási gyakorlatokban.⁵⁹ E versek egyébként is a szükséges ismeretek rövidre fogott, csak a

⁵⁶ „Ad quam igitur partem de his tribus philosophiae pertinet computus? Ad physicam sine dubio.” *Dialogus de Computo* (9. szd.) MIGNÉ, i. m. 90. 649.

⁵⁷ HELPERICUS: *De computo ecclesiastico*. MIGNÉ, i. m. 137. 19.

⁵⁸ MIGNÉ, i. m. 137. 19.

⁵⁹ BEDA szerint annak van szüksége a táblázatokra, aki „calculandi minus idoneus, lunaris tamen circuitus existit curiosus, et huic ad capacitatem ingenioli sui commoda-

lényegre szorítókozó összefoglalását tartalmazzák. Ezt kiegészítette az anyanyelvi magyarázat. A szentgalleneni HELPERICUS írja computusának előszavában: azokat az ismereteket szedi itt rendbe, amelyeket ő élőszóval adott elő, vagy amelyeket mások előadásából hallott, amelyeket az anyanyelven is alaposan és kimerítően fejtegettek.⁶⁰

Versünk azonban nem folyamatos, többször megszakítják a szabályos lüktetésű, rímes sorokat prózai részek is, mégpedig nem a versszakok végén, hanem több esetben a strófa közben vált át a szöveg prózába.

Szövegünk ilyenén való alakulása többféle feltételezést enged meg. Lehetséges, hogy a magyarázó magister emlékezetből diktálta le az egykor, diákkorában megtanult anyagot, s közbe-közbe kihagyott a memóriája, s ott azután prózában folytatta tovább. (HARTVIK is említi a *Szent István legenda* elején, hogy megöregedve, a diákkori tananyagot bizony már gomolygó köd borítja be emlékezetében.)⁶¹ Gondolhatunk azonban arra is, hogy lejegyző diákunk szedte ily módon versbe a száraznak tűnő elméleti anyagot. Erre enged következtetni az a körülmény, hogy négyféle versforma is található közöttük.

Van hexameteres sor (például: *Tertia Martii die sexto tunc fallit epactae*). Az egykori computusokban, BEDÁNál is, több szabály megfogalmazását találjuk hexameterekben. Versszakaink egy része hatsoros, x a x a x a képletű félrímekkel, háromszor ismétlődő 8—7 szótagszámú sorokkal. Például:

Annis Christi per quindecim
divisis, adicito
tria, ultimaeque partis
numerus aspicio.
Hic quot annis tibi panda
quota sit indictio.

Ez a strófa ismerős a korabeli didaktikai művekben,⁶² de igen gyakori a XI—XII. századi himnuszokban is, különösen az észak-franciaországi, normandiai költők műveiben.

A harmadik fajta aab rimelhelyzésű, 8—8—7 szótagszámmal soronként. Például:

Regulares autem Lunae
epactas horum sume
a Septembre hoc modo.

Computusunk legtöbb szakasza ilyen sorelosztású. Ezt a strófaszervezetet a középkor egyik legnagyobb hatású költője, a párizsi SZENT-VIKTORI ÁDÁM honosította meg a XII. századi himnuszköltészetben. Figyelemreméltó, hogy az utána következő időben szinte kivétel nélkül olyan költők tolla alól kerülnek csak ki ilyen szerkezetű versek, akik iskoláikat Párizsban végezték,

mus argumentum, quo id, quod quaerit, inveniat." (MIGNE, i. m. 90. 392.) A táblázatot a szerkönyvek első oldalaira másolták. BEDA így kezdi egyik gyakorlatát: „Aperi Codicem, quaere diem Calendarum memoratarum . . .” (Uo.)

⁶⁰ (MIGNE i. m. 137. 17. A „Prologus”-ban: „. . . ea, quae viva voce de prompseram, multorum utilitati profutura qualicumque scripto ederem . . . undecumque collecta, et planiore, quam sint ab aliis sermone edita . . . rusticano sermone enucleatus edisserens. . .” Uo. 21.

⁶¹ „PRISCIANUS . . . longe digressus, faciem suam quasi caligine quadam circumflumam mihi decrepito iam facit obscurissimam.” *Scriptores* II. 401.

⁶² Például a „*Liber de computo*” a 9. századból; MIGNE, i. m. 129. 1370. Ezt használja tankölteményeiben ALANUS DE INSULIS (1114—1203); MIGNE, i. m. 210. 577.

vagy valamilyen más kapcsolatban állottak Párizssal. Kedvelt párizsi költői forma volt ez, amely kitapinthatóan elkülönült, külön csoportot alkotott az európai himnuszköltészetben.

Egyetlen szakasza hűsvétszámítási verseinknek hét soros, aaaabbb rím-képletű:

Ac semper communibus
binis praecedentibus,
uni extat subditus
ocdoalis ultimus,
sic annus novissimus
praecedentem unum tantum
communem subsequitur.

Számolási tananyagunk segítségével megkísérélhetjük összegezni azokat az adatokat, amelyek esetleg a computus magyarzatának elhangzási idejére utalnak. A tárgy természete hozza magával, hogy a hűsvétszámítást fejtegető magisterek elsősorban saját koruk évszámait, idő-elemeit dolgozták fel a computus alapjainak megfigyeltetése során. Így tették ezt a régi tankönyvek éppen úgy,⁶³ mint ahogy a mai iskola teszi hasonló természetű anyagrészek tárgyalása közben.

Vegyük sorra ezeket az adatokat.

a) „Anno saeculi primo XI sublatis” — írja jegyzetünk a Hold regulárisait magyarázva, vagyis „a század első évében” 11-et kell az adott mennyiségből levonni. De miért csak ezt az évet említi ilyen pontosan meghatározva? A többi években is kellett bizonyos mennyiségeket elvenni, jegyzetünk azonban ezeket nem hozza. BEDÁNÁL is megtalálható a leszámítandó összegek sorozata,^{63a} de természetesen a 19 éves ciklus éveire vonatkoztatva, mert évszázadokban sehol sem számol a computus.

b) Ebben az évben 11 az epacta. Az egykori művekben közölt táblázatokból ismeretes, hogy ilyen mennyiségű epacta a 19-es évcsoportok második évében szokásos.

c) A concurrens-számokról tárgyalva ismét említi könyvünk, hogy „in primo anno” vagyis az első esztendőben március elseje csütörtökre, április elseje vasárnapra, május első napja viszont keddre esett.

d) Az utolsó szakasz megjegyzi, hogy a magyarázat évében A és G a vasárnapi betű. Ez pedig csak szökőévben lehetséges.

e) Ha a vasárnapi betű szökőévben február 24-e előtt A, akkor abban az évben január elseje vasárnapra kell, hogy essék.

^{62a} DREVES, G. M.: *Ein Jahrcycusend lateinischer Hymnendichtung*. Leipzig, 1909. I. 257—277. A tőle közölt hűsz költemény közül tizenkilenc ilyen strófaszerkezetű.

⁶³ Pl.: „Verbi gratia: ut in praesenti sunt 820” HRABANUS MAURUS: *Liber de computo* (MIGNE, i. m. 107. 700.); „Nam verbi gratia, si hodie, cum scribo, in undecimo Kal. Augusti septima est luna . . .” (Uo. MIGNE, i. m. 107. 706.); „Ut te exemplis ad invenientiam instrum feriam, qua XIII luna occurrat, ut puta anno praesenti Dominicae Incarnationis 776 . . .” ALCUIN: *De cursu et saltu lunae*. (MIGNE, i. m. 101. 1000.); a 764. évet e lemzi a „*Canones lunarum*” című összefoglalás (MIGNE, i. m. 90. 879.); a 810. évet a „*Liber de computo*” (MIGNE, i. m. 129. 1365.); a 936. évet a „*De argumentis lunae*” (MIGNE, i. m. 90. 711.). Egy ezer esztendővel későbbi példa: „Az év . . . mint naptári év jelenti pl. 1960. január 1-től december 31-ig tartó évet, mint időtartam jelenthet bármely 365 vagy 366 napos időközt, pl. 1959. augusztus 20-tól 1960. augusztus 19-ig.” HAHN István: *Az időszámítás története*. Budapest 1960. 45. l.

^{63a} MIGNE, i. m. 90. 727.

Paleográfiai vizsgálódásaink alapján megállapítottuk, hogy a jegyzetet a XII. század első felében írták le. De mikor hangzott el a leírás alapjául szolgáló magyarázat, amely azután másolatról másolatra jegyezve terjedt?

a) Tétélezzük fel, hogy ennek a századnak az első éve: 1100.

b) Hányadik évében járt ekkor a 19 éves sorozat?

A második számítási móddal ⁶⁴ élve: $1100 + 4 : 19$ maradéka 2, tehát tényleg a második évében járt a Hold-ciklus.

c) A mai naptárakban, ismeretterjesztő művekben közölt ún. örök naptárakban⁶⁵ könnyen utána nézhetünk: ebben az évben március elseje valóban csütörtökre esett, április első napja vasárnapra, május elseje pedig keddre.

d) 1100 osztható négygel, ez az év tehát szökőév volt.

e) Az öröknapár azt is megmutatja, hogy január elseje ebben az évben tényleg vasárnapra esett.

Mindezek után teljes biztonsággal megállapíthatjuk, hogy *tankönyvünk computus részét az 1100. évben tanították, amelyet azután még a század első felében leírtak.*

*

Tankönyvünk keletkezési helye.

ZOLTVÁNY Irén a pannonhalmi *Rendtörténetben* kódexünket említve magyar becés szerzetesnek tulajdonítja a traktátus leírását, az 1958-i kiállítási katalógus is magyarországi, sőt (kérdőjellel) esztergomi eredetűnek állítja a teljes kódexet.

Magában a kódexben azonban semmiféle adat nem jelzi a leírás helyét. Az viszont kétségtelen, hogy a XIII. században a kötet már Magyarországon volt, hiszen a krónikás rész, amely gótikus könyvirású, a nyolc Árpád-házi király nevével és temetkezési helyével csak itt, hazánkban kerülhetett az utolsó, félig üresen maradt lapra.

Ez a bejegyzés viszont pontosabban körvonalazott helység-meghatározást is megenged, nem ugyan a kötet egészére, hanem csak a krónika-bejegyzésre. Ez a néhány sor ugyanis, ha beírása időpontjának megállapítása helytálló,⁶⁶ a legkorábbi, írásban ránk maradt krónika-töredék, amelye pontos, saját korában is csak kevesek által ismerhetett adataival feltételezhetően a királyi udvar, a hivatalos történetírás színterének közelében vetettek hártáyra. Kódexünk keletkezési helyének kutatásában éppen ez a körülmény irányítja át figyelmünket a kolostori iskolákról inkább a királyi udvar közelében levő káptalani iskolákra.

⁶⁴ „Si seire cupis, quotus sit cyclus lunae, tene annos, cum his adde regulares 4; hos divide per XIX; quod remanserit, ipse est cyclus lunae; si nihil remanserit, decimus nonus erit.” (*De argumentis lunae*. MIGNÉ, i. m. 90. 718.)

⁶⁵ PL. HAHN, i. m. 121. l.

⁶⁶ A traktátus és a krónika leírásának időpontjáról a következők a vélemények: KNAUZ szerint a traktátust a 11. század második felében, a krónikát 1141 előtt írták (i. h. 623, 624. l.): ZOLTVÁNY a 11. század végére teszi a traktátus keletkezését (i. h. 438. l.); M. FLORIANUS a krónikát mint a 12. századból származót tette közzé forráskiadványában (*Historiae Hungaricae Fontes Domestici*. Budapestini 1885. IV. 88. l.); JAKUBOVICH Emil a traktátus 11. század végi eredetét megengedi, a krónikabejegyzést azonban későbbi hamisításnak tartja (i. h. 184.); az 1958-i kódexkiállítás (rend.: MUCSI András) katalógusa 11. századnak említi a kódexet, és 13. századnak a krónikát (i. m. 9. l.)

A magyar királyi udvar, s a káptalanok írásbeliségén ebben az időben erős francia hatás mutatkozik. A latin szövegekben előforduló magyar nevek és szavak helyesírásában a XI. század végétől a XIII. század közepéig francia szabályokat követtek;⁶⁷ okleveleink formája, szerkezete és stílusa francia minták szerint alakult;⁶⁸ történetíróink nem a száraz német annaleseket, hanem az irodalmi igényű, művészien megszerkesztett francia gestákat utánozzák.⁶⁹ Mindezek elsősorban a magyar—francia tanulmányi kapcsolatoknak a következményei, amelyeket még jobban elősegítettek a dinasztikus összeköttetések. Magyar iskolásaink franciaországi tanulmányútjai igen korán elkezdődtek, s már a XII. századból több Párizsban tanuló diákot ismerünk névszerint is.⁷⁰ Tankönyvünk anyagának részletes elemzése is azt mutatta, hogy szinte teljes tartalma párizsi hatás alatt keletkezett.

Egybevág ezzel a vélekedéssel mindaz, amit tankönyvünk írásmódjáról fentebb már elmondottunk. A „dictamen-írás” francia eredetű, sajátos közigazgatási, adminisztratív klerikus-írás volt, amelyet a magyar államvezetési központokban is használtak. A kolostorok ellátták ugyan saját írásos, okleveles ügyeiket, nem folyamodtak idegen segítséghez, de a dictamen és az oklevelezés modern tudománya, az oklevélkészítés, a jogászok papok világias foglalatossága távol esett tőlük.

„Akik az »Ars dictandi« tudományát ismerik, azok a királyi udvarba kerülnek, s nagy főpapi javadalmakban részesülnek” — írta egy párizsi diáklevél a XII. században⁷¹ „Ennek a tudománynak — körülvéve tisztelőkkal és tanítványokkal — hallatlanul nagy tekintélye van a királyok, főurak, főpapok palotáiban” — áradozik egy másik.⁷² Itt, a királyi udvarban volt az igazi területe ennek a közjogi írásbeliségnek. Szokásai, formulái, szabályai innen áradtak szét azután meg-megújuló hullámokban a hivatali adminisztráció alsóbb fokú szerveihez, a káptalanokhoz, amelyeknek szintén jelentős közigazgatási szerepük, nagy okleveles forgalmuk volt. A káptalani hivatalos írásbeliség és a káptalani iskola szoros kapcsolata kézenfekvő: az iskola elsősorban a káptalan saját szolgálatára, az összefonódó egyházi és adminisztratív feladatok elvégzésére készítette elő az arra alkalmas klerikusokat. Tankönyvünk egész tartalma, de különösen retorikai, dictamen- és computus részei mutatják, hogy ilyen célkitűzésű iskolában volt használatos.

Az iskolai igénybevételre sok konkrét bizonyítékunk van. A traktátus oldalai szinte teljesen újnak hatnak, az iskolás rész lapjai viszont a sok forgatástól egészen megkoptak. A retorikai fejezetben több helyütt fekete tintával aláhúzásokat láthatunk, amelyek élesen elütnek a törzsszöveg halványbarna színű írásától. Említettük már a prozódiai részbe utólag beírt hangsúly-jeleket, s a hibásan másolt szavak nagy része fölött is ott a javítás, a szórendjelzés, vagy az utólagos áthúzás. Az utolsó oldalakon egy gyakorlatlan kéz szürkés-vizes tintával könyvbetűket rajzolgatott. A könyvet használó diák tehát, hogy tanulását megkönnyítse, az egyes fontosabb címszavakat kiemelte az aláhúzással, egy másik tanuló pedig memorizálás közben a betűírást próbál-

⁶⁷ Vö. MELICH János tanulmányai; Magy. Nyelv. 1908. 328, 1914. 385. l.

⁶⁸ HAJNAL István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Budapest 1921. 32. l.

⁶⁹ JAKUBOVICH, i. h. 186. l.

⁷⁰ Felsorolásuk uo. 185. l.

⁷¹ „Vero enim qui dictandi secuntur scientiam, ad reges veniunt et prelatibus ecclesie traduntur a regibus . . .” VALOIS, i. m. 26. l.

⁷² Uo. 28. l.

gatta. Az egykori hátsó borítólapon, a 23/b oldal telve van különféle XIII. századi könyv- és kurzív-betűkkel írt töredékes szavakkal, mondatfoszlányokkal, sok calamus-próba emlékeként. Egy félbemaradt „ego Ala. . .” beírás pedig valamelyik egykori tulajdonosának a nevét örökítette volna meg.

A grammatikai részben, a 19/b oldalon, az írástól balra levő külső szégyelen egy stilizált inda-levél fordított képét láthatjuk, megint más színű tintával odarajzolva. A levél belső oldalát enyhén hajló, gömbölyödő vonalak, külső felét pedig letompított hegyű fűrészfog-sor alkotja. Ez a jellegzetes díszítő elem egyik leggyakoribb összetevője a magyar királyi udvar díszesebb oklevél-iniciáléinak a XIII. században,⁷³ de ilyen levelek összefonódásából áll például Anonymus történeti munkájának élén álló híres kezdő P betű díszítése is.⁷⁴ Ez a kis iniciálé-levélke is jelzi, hogy az a diák, aki a XIII. században tankönyvünket forgatta, az oklevélkészítést is tanulta, gyakorolta. Szemünk elé megint a királyi udvar közelében levő káptalani iskola képe idéződik.

A magyar káptalani iskolák XI—XII. századi életéről nem sokat tudunk. A *Gellért-legenda* említi az alakulófélben levő marosvári iskolát,⁷⁵ s ekkor már létezett a „kiváló” fehérvári iskola.⁷⁶ Ismerjük VILMOST, a nyitrai káptalan grammatikusát 1111-ből,⁷⁷ Esztergomban pedig 1205-ben „A. magister Scholarum” tanít.⁷⁸ (Ő lenne az az ALA(NUS), aki mint tankönyvünk egyik későbbi tulajdonosa és használója, beírta nevét az utolsó lapok egyikére?) A XIII. században KUN László „a párizsi iskolák mintájára” akarta felépíteni az elpusztult, de már az előző századokban is virágzó veszprémi iskolát.⁷⁹

Az európai káptalani iskolák magasabbfokú intézményekké való szerveződése, tudós szakemberekkel való ellátása, számbeli gyarapodása is erre az időre esik. Az 1073-i római zsinat 2. kánonja előírta, hogy minden püspök tartson iskolát székesegyháza mellett, a III. lateráni zsinat 1179-ben, majd a IV. lateráni zsinat 1215-ben ismételten elrendeli, hogy szakképzett „magister” tanítson a káptalani iskolákban.⁸⁰ 1219-ben pápai bulla szólítja fel a káptalanokat, hogy egy-egy alkalmas klerikust küldjenek Párizsba, akik hazatérve, a tanítói állásokat betölthessék.⁸¹

Ezek az intézkedések az addig meglevő gyakorlatot próbálják szélesebb körre kiterjeszteni. Magyarországon is csak a nagyobb, jelentősebb káptalanok mellett lehettek jól szervezett, középszintű iskolák, mert — bár az 1279-i budai zsinat szerint a főesperesek mindenütt képzettek az „artes”-ben,⁸² (ezt a képzettséget itthon is megszerezhették, ez tankönyvünk anyaga is) — az 1309-i budai zsinat ismét kötelezi az összes káptalant, megismételve a római határozatokat, hogy

⁷³ Pl. HAJNAL idézett „*Írástörténet*”-ében: 1224. II. Endre, 1243. IV. Béla, 1274. Kun László okleveleiben (i. m. 49, 52, XV.).

⁷⁴ Igen jól megfigyelhető a hasonlóság KARSAI Géza: *Az Anonymus-kódex keletkezéséhez* (Magy. Könyvszle. 1960.) című tanulmányához mellékelt nagyított fényképeken: 169. l. 2, 3. sz., 170. l. 3, 4. sz., 171. l. 1—7. sz., 172. l. 1—4. sz.

⁷⁵ *Scriptores* II. 494. l.

⁷⁶ „scolas . . . que tunc in Alba solempnes erant . . .” *Scriptores* II. 494. l.

⁷⁷ „. . . Willermus gramaticus . . .” FEJÉRPATAKY László: *Kálmán király oklevelei*. Budapest é. n. 43. l.

⁷⁸ KNAUZ Nándor: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. I. 180. l.

⁷⁹ FEJÉR: *Codex Diplomaticus* V/2. 347. l.

⁸⁰ MANSI: *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio*. XIX. 855, XXII. 228, 999. l.

⁸¹ HAJNAL: *Írástörténet* . . . 76. l.

⁸² BATTYÁNYI: *Leges ecclesiasticae*. II. 444. l.

„magister”-i fokozattal (tehát „főiskolai”, „egyetemi” képzettséggel) rendelkező tanítók tanítsanak iskoláikban.⁸³

Nálunk az első magister GUDEN 1079—1082 körül kelt adománylevelében szerepel: GERARDUS magister.⁸⁴ A XII. század folyamán azután már gyakran feltűnik az oklevelekben a káptalani iskola „mester”-ének neve és aláírása.⁸⁵ Az esztergomi káptalannál 1183-ban egy oklevélen három magister említését is találjuk.⁸⁶ Ezek a mesterek valószínűleg az egyetemre még nem szerveződött párizsi káptalani iskolák „artes” tanulmányaiból hozták ezt a titulust. Az itáliai iskolákban, majd az egyetemeken ugyanis nem ezt, hanem a „doctor” címet lehetett megszerezni.

A XII. század első felének középfokú oktatása általában egész Európában mindenütt azt a tananyagot ölelte fel, amelynek átlagos „mennyiségi” és „minőségi” képéről esztergomi tankönyvünk tudósít.

Sok esetben a különböző szintű grammatikai képzés jelentette az oktatás teljes tartalmát. A XI. század végén keletkezett, s leírásuk idejének viszonyait is tükröző *István- és Imre-legendákban* egyformán ez a stereotyp kifejezés jelzi az ifjúkori iskolázást: „kiképzést nyert a grammatika teljes tudományában”.⁸⁷ Az ugyancsak ekkor keletkezett *Gellért-legenda* szerint a marosvári iskolában a „scientia grammaticae” és az ének „tantárgyakat” tanították.⁸⁸ Az 1179-i és 1215-i lateráni zsinatok „in grammatica facultate” képzett mestereket rendeltek a káptalani iskolákba. A PRAY-kódexbe is ekkoriban, a Halotti Beszéddel egyidőben írtak le egy rövid részletet ALCUIN-nak, a híres VIII. századi grammatikusnak egyik párbeszédés tankönyvéből.

A franciaországi viszonyokra világít rá Pierre DE BLOIS, aki megemlíti, visszaemlékezve a XII. század elején zajló iskolás éveire, hogy az oktatás fundamentuma a grammatika és a hozzá kapcsolódó nyelvhelyességi- és stílus-studium volt. S a tanulmányozott szerzőket is felsorolja: DONATUS, SERVIUS, PRISCIANUS, ISIDORUS, BEDA, CASSIODORUS.⁸⁹ Nem lehet véletlen, hogy esztergomi tankönyvünk is ezektől a szerzőktől idéz a legtöbbet, CASSIODORUSTól eltérve.

„BERNARDUS CARNOTENSIS, ő most a tudományok legbővebben áradó forrása Galliában, a szövegek tanulmányozása során megmagyarázta tanítványainak az egyszerű és szabályosan képzett kifejezéseket, a grammatikai alakzatokat, a retorikai díszítéseket...” — írja levelében a század másik nagyhatású személyisége, John of SALISBURY, aki az 1130-as évek táján járt a

⁸³ *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Budapest, 1889—1909. II. 282. l.

⁸⁴ FEJÉRPATAKY László: *Oklevelek II. István korából*. Budapest é. n. 8. l.

⁸⁵ Felsorolásuk: HAJNAL: *Írástörténet* . . . 80. l.

⁸⁶ FEJÉR: *Codex Diplomaticus* II. 204. l.

⁸⁷ A Szent István legendában: „. . . et puer adhuc scientia grammaticae artis ad plene imbutus est.” (*Scriptores* II. 394, 407.); a Szent Imre legendában: „. . . puer quoque nutritus sub diligentí custodia, primo omni scientia grammaticae artis imbutus est.” *Scriptores* II. 449. l.

⁸⁸ „. . . filios eorum . . . scientiis grammatice et musice informaret.” *Scriptores* II. 495. l.

⁸⁹ „Primitiva erat aetas tenera in regulis artis grammaticae, in analogiis, in barbarismis, in solaecismis, in tropis et schematibus; in quorum omnium doctrina DONATUS, SERVIUS, PRISCIANUS, ISIDORUS, BEDA, CASSIODORUS plurimam diligentiam impenderunt: quod equidem non fecissent, si sine his posset haberi scientiae fundamentum.” MIGNE, i. m. 207. 313.

chartres-i iskolába.⁹⁰ Esztergomi tankönyvünk tanúsítja, hogy diákunk mestere is ezt a módszert követte. Jegyzetünkben egymás mellett van egy tanulmányi időszak jól összehangolt különféle tananyaga, akárcsak chartres-i BERNÁTnál, aki szintén „nem egyszerre tanította meg az összes ismereteket”, ahogyan már akkor is magasabb szinten, „egyetemi” nívón szokásos volt, hanem megfelelő módon „felosztotta az egyes időszakokra a tanulmányok anyagát.”⁹¹ De még tankönyvünk elkészítésének módja is előttünk áll SALISBURY János emlékezőiből: a chartres-i mester ugyanis megkövetelte, hogy tanítványai a hallott tananyagot „quotidie” vagyis mindennap írják le és tanulják meg otthon, szállásukon.⁹²

A mi tankönyvünk elé is odakíváncoznak Fleury-i ABBO szavai, aki egy „célszerűen átformált PRISCIANUS-kötetet” adott tanítványai kezébe. A könyv összeállításában — akárcsak a miénkben — a „szigorú gondosság a jóleső rövidegre” elve érvényesült, s diákunk tanára is elmondhatta: „A szabályok közül csak a leglényegesebbeket hagytuk meg, a példák közül is csak a szükségeseket említettük.”⁹³ S elismételhetette John of SALISBURY szavait is: a tankönyv, a magyarázat és a gyakorlás eredményeképpen „a beszéd és az írás tudománya — hacsak nem ostoba a diák — tanítványainak kisujjában lesz!”⁹⁴

*

Fejtegetéseinket összegezve a következő kép áll előttünk:

A XII. század elején valamelyik magyar káptalani iskolában — Esztergomban, az egyházkormányzat, az államvezetés székhelyén vagy Fehérváron, az Árpád-házi királyok koronázó- és temetkezőhelyén, talán Veszprémben, a királynék városában — Párizsban tanult magister tanította a klerikusokat. Egy közülük való — a dictamen-írásmódban igen járatos — diák jegyezte le azután a tananyagot, a magister előadásai nyomán.

Az sem lehetetlen azonban, hogy egy francia iskolában tanuló magyar diák írta le mesterének magyarázatait, s ezt a jegyzetet hozta haza Magyarországra, és használta fel később valamelyik iskolában a tanítás folyamán.

Akárhogyan is áll a dolog: a XII. századi európai művelődéstörténet értékes dokumentuma, jelentős iskolatörténeti emléke ez az esztergomi tankönyv.

UN «MANUEL D'ENSEIGNEMENT» HONGROIS DU DÉBUT DU XIIe SIÈCLE

Le codex qui porte la cote Mss. III. 184 de la Bibliothèque Basilicale d'Esztergom possède un passage curieux qui mérite l'attention de tous ceux qui se livrent à la bibliographie ou à l'histoire de la pédagogie; ce passage forme en effet un des plus anciens «manuels d'enseignement» en Europe, composé — comme il est à présumer — par un élève d'une école cantorale hongroise, désireux de se rassembler les connaissances enseignées sous forme d'un cahier de notes. Pour se faciliter l'étude des différentes matières

⁹⁰ MIGNE, i. m. 199. 854.

⁹¹ „Non in singulis universa doceret, sed . . . dispensaret eis in tempore doctrinae mensuram.” Uo.

⁹² „Prosas et poemata quotidie scriptitabant et se mutuis exercebant collationibus.” Uo. 856.

⁹³ MANUTIUS, *Geschichte* II. 674. 1.

⁹⁴ „Si quis in eo per annum integrum versaretur, rationem loquendi et scribendi, si non esset hebetior, haberet ad manum.” MIGNE, i. m. 199. 855.

enseignées, les élèves de cette époque profitaient des manuscrits de cette nature, pareillement à leurs collègues de nos jours, qui se servent à cet effet d'ouvrages imprimés. Toutefois, ceux-ci devaient confectionner eux-mêmes leurs «manuels», en s'appuyant sur les ouvrages mis à leur disposition ou sous la dictée du professeur. Ce manuscrit de la Bibliothèque d'Esztergom ne constitue donc pas une copie systématique d'un livre scientifique entier; il se compose uniquement d'éléments divers, traités réellement dans le cours de l'enseignement et il n'en constitue qu'un assemblage incohérent.

Le petit manuscrit in-octavo est consacré, pour la plupart, aux réflexions du «Tractatus in Cantica Cantorum». La partie qui forme le manuel d'enseignement commence au milieu de la colonne gauche de la page 19/a: le texte, écrit en petites lettres très serrées, avec beaucoup d'abréviations poussées, continue jusqu'à la page 23/a. Cette page 23/a est celle d'ailleurs, qui présente le texte appelé «Chronique d'Esztergom», qui donne une énumération des rois de la dynastie arpadienne (8 noms) et qui rapporte de leur lieu de sépulture.

L'écriture du manuscrit trahit — à l'exception de cette Chronique, insérée au cours du XIIe siècle — l'empreinte de deux mains différentes, faciles à distinguer l'une de l'autre. La majeure partie du traité est d'une écriture caractéristique qui date de la fin du XIe siècle. A partir de la page 18/a (partie inférieure de la colonne gauche), c'est à dire avant que le Cantique des Cantiques soit terminé, un changement se fait voir dans l'écriture. La technique de l'écriture nouvelle rappelle celle que l'écriture des *dictamens* — écriture devenue à la mode au début du XIIe siècle sous l'influence parisienne — présentait durant sa phase primitive. Les feuilles du manuscrit évoquent l'image d'un vieux scribe, qui appliquait ses caractères — devenus, à cette époque, un peu archaïques — tels comme il les avait écrits pendant toute sa vie; il a dû être sur le point de terminer son travail de copiste, mais pour une raison quelconque il ne l'a pas pu achever. Ce fut donc un jeune candidat de greffier qui accomplit le traité, avec son genre d'écriture nouveau, plus moderne; celui-ci a profité des feuilles restées blanches, pour faire des notes sur les matières enseignées à l'école, dans le but de se préparer ainsi un manuel d'enseignement.

La graphie de notre élève nous permet de jeter un coup d'œil sur les écoles de la première moitié du XIIe siècle. C'est ce qui confère d'ailleurs une importance particulière à ces notes: elles offrent une image nette de la matière enseignée et des méthodes d'enseignement d'une école secondaire qui — peut-être — était une école située en Hongrie.

Après l'enseignement primaire, qui embrassait la lecture des textes latins et la grammaire élémentaire, l'écolier est admis au cycle moyen de l'école médiévale, dont la matière s'appelait le trivium. Toutefois, l'examen des chapitres respectifs de notre «manuel» montre qu'en fait, le trivium n'est qu'un terme abstrait, d'un caractère théorique. En réalité, la pratique scolaire n'a pas manqué d'élargir sa matière antique, de la transformer et de la développer amplement, suivant les besoins sociaux de l'époque. La partie la plus étendue de ce cahier de notes est formée également par la *grammaire* et la *rhétorique*, mais nous y trouvons en outre la *prosodie*, c'est à dire la discipline de la prononciation correcte et du langage juste, le *dictamen*, qui enseigne l'art de la correspondance et de la composition, le *comput*, qui exige de bonnes dispositions pour le calcul. L'étude de notre manuel d'enseignement dégage donc l'image véridique d'une école médiévale typique qui enseignait les matières suivantes:

1° Le chapitre de la *grammaire* se composait de définitions morphologiques (syntactiques en premier lieu) prises des différentes grammaires anciennes, surtout de celle de Prisciane. Il ne s'agit pas de connaissances élémentaires ou initiatrices, mais de parcelles d'une matière qui s'adresse aux élèves ayant appris déjà les rudiments de la grammaire, la déclinaison des noms et la conjugaison des verbes, les règles générales qui régissent l'emploi des termes. Ceci permet que le manuel puisse traiter et expliquer les locutions verbales, les multiples attractions modales des noms et des verbes, les accords des mots, les relations plus complexes de certaines catégories de mots simples et composés, etc. . .

Chose remarquable: ces indications sommaires se succèdent dans notre cahier de notes en plein désordre, sans aucune suite logique. Ceci prouve également qu'il ne s'agit pas d'une copie systématique d'une source, mais d'un recueil d'interprétations à propos d'un texte étudié. Quel était le texte auquel ces interprétations se rapportaient, — c'est une question qui, bien entendu, ne peut plus être résolue, à l'heure actuelle. Un passage suivant des notes affirme que les exercices grammaticaux doivent être faits «in textu historiae». Le mot «*historia*» signifiait dans les écoles médiévales l'histoire sacrée, mais on peut penser en outre à l'histoire de la Rome antique. En effet, dans la partie de la rhétorique il est remarquable que les phrases prises à titre d'exemples de l'histoire romaine ou de la mythologie hellénique se présentent en grand nombre.

Il arrive souvent que l'ouvrage emprunte certains textes d'une source grammaticale mot à mot, mais on trouve aussi fréquemment des passages qui ne reproduisent que l'essentiel des parties correspondantes du texte original. Ce que l'auteur explique ne diffère pas par rapport de l'ouvrage original mais il s'exprime d'une manière différente, ou il emploie les mêmes expressions, mais dans un ordre modifié des mots et en citant des exemples qui ne sont pas identiques à ceux ayant figuré dans l'original. Ceci reflète sans doute la conception personnelle du maître d'école, dont le sens pratique se manifeste aussi sous autres formes dans le cahier de notes de son élève.

2° A la page suivante de notre manuel se trouve un court exercice *prosodique*. Jadis la prosodie n'était qu'un chapitre introductif de la grammaire latine et grecque, qui traitait de l'accentuation et des différents pieds, ainsi que des diverses connaissances ayant trait à la versification; au Moyen Age son rôle a subi certains changements. Elle continuait de former un article important de la théorie de la versification, mais en même temps elle a dû assumer une tâche nouvelle: dans les écoles des nations dont la langue n'était pas une langue romane on se servait des règles et des exercices de la prosodie pour faciliter aux élèves d'apprendre la prononciation distincte, la lecture correcte des textes latins.

Dans notre cahier de notes de Esztergom nous trouvons des exercices très simples de la prononciation et de l'accentuation. Le manuel présente des mots classifiés suivant leur premier phonème (des mots qui commencent par p, v, f ou r) dont les élèves ont exercé — individuellement et par groupes — la prononciation, suivant les instructions et démonstrations du professeur. Cette méthode se reflète nettement dans l'indication ultérieure de la dénomination des deux types d'accentuation, inscrite au-dessus des mots groupés en colonnes. Les expressions «acutus» et «enucronius» correspondent probablement aux expressions «acutus — gravis» prises d'un livre scientifique. Le scripteur a marqué d'ailleurs la notation de l'accent sur le premier syllabe de deux mots, qui se trouvent en tête des deux premières colonnes.

3° Les notes de *rhétorique* ont été élaborées d'après un ouvrage antique intitulé «Rhetorica ad Herennium»; elles comportent des règles et des exemples pris textuellement du livre IV de cet ouvrage. C'est cette partie qui renferme la théorie des „couleurs” (colores): la théorie des figures de pensée et figures de mots qui servent à rehausser les discours. Cette discipline est celle qui sera développée le plus amplement dans les études rhétoriques ultérieures et qui figurera souvent dans les différentes versions manuscrites sous la dénomination de «Livres V et VII», livres indépendants de «Ad Herennium». Le texte correspondant du codex d'Esztergom forme également un extrait de ces deux livres.

En ce qui concerne l'ouvrage original, il a été considéré, jusqu'aux derniers temps comme œuvre de Cicéron. Ce n'est qu'à la fin du siècle dernier qu'il a été démontré que son auteur n'était point Cicéron mais un de ses contemporains, Quinte Cornificius. Notre cahier de notes reproduit, pour la plupart, les variantes du texte d'un manuscrit appelé «Codex Corbeiensis». Ce manuscrit a été exécuté dans l'abbaye bénédictine de Corbeil, près de Paris, au cours du IXe et Xe siècle; entretemps il a été fortement corrigé et il figurait à plusieurs reprises, même encore au XIIe siècle, dans l'inventaire de l'abbaye.

4° Le sujet suivant se rapporte au *dictamen*. Comme on le sait, le «dictamen prosaicum» avait pour objet non seulement la théorie de l'art d'écrire une lettre, mais aussi l'enseignement de la rédaction des discours juridiques, la composition des actes juridiques et administratifs indispensables.

Notre manuel d'enseignement contient maintes recommandations et conseils pratiques relatifs à la composition des différents travaux écrits. Il reprend en détail les problèmes de la salutation, de la captation, de la narration et de la conclusion, il traite à ce propos de la répartition des questions qui forment l'objet du discours, il spécifie les imperfections aptes à compromettre la clarté d'un ouvrage et souligne la nécessité d'employer toujours le mot net et exact, d'éviter la tergiversation.

La partie du dictamen est suivie de courtes prescriptions se rapportant à l'exercice des différentes règles de la grammaire. Les études de dictamen sont suivies en outre d'une longue lettre adressée «au frère et bon ami F.». Elle comporte une analyse des différentes possibilités de l'interprétation symbolique du livre du Cantique des Cantiques, analyse faite par l'épistolier inconnu qui — au début de sa lettre — s'appelle: «gratia Dei dictus abbas». La teneur de cette lettre n'a aucun rapport avec le traité du Cantique des Cantiques qui se trouve au début du codex, à part que leur sujet est identique. Cette lettre est destinée à servir d'exemple démonstratif à l'enseignement théorique du dictamen.

5° Le *comput* comme matière d'enseignement figure très tôt dans le programme des écoles. La majeure partie de la matière du *comput* de notre cahier de notes se trouve en forme versifiée. L'analyse approfondie de la structure strophique du texte et de la disposition des rimes témoignent — cette fois également — de l'influence parisienne du XIIe siècle, de l'influence d'Adam de Saint-Victor. Par contre, la présence de certains éléments temporels qui figurent dans les calculs, montre que ce *comput*, tel qu'il est inséré dans notre manuel, a été enseigné en 1100 et qu'il a été copié, dans les décennies qui ont suivi cette date, sans que les éléments temporels eussent été modifiés.

Aucune indication ne détermine dans le manuscrit le *lieu* ou celui-ci a été *mis en écrit*. Il est certain qu'au XIIIe siècle le volume se trouvait déjà en Hongrie. En effet ce n'est qu'en Hongrie que la Chronique, en caractères gothiques, a pu être insérée sur la dernière page, qui n'avait pas été remplie auparavant.

Toutefois, certains faits (l'existence de cette annotation historique, de la partie du dictamen, de certaines inscriptions marginales) et le contenu entier du codex (surtout les passages rhétoriques et le chapitre du dictamen) prouvent, que le volume a dû être employé dans un des centres de l'usage de l'écriture et de son application en matière du droit public, — dans une ville non éloignée de la cour royale; selon toute vraisemblance il a été écrit à ce même lieu. Au premier chef c'est Esztergom, résidence de l'administration ecclésiastique et politique qui entre en considération sous ce rapport, ensuite Fehérvár, ville du sacre et de la sépulture des rois Arpadiens. Un maître sortant d'une école de Paris au cours de la première moitié du XIIe siècle a enseigné donc les *clercs* dans l'une de ces villes. Un de ses élèves, — expert dans la composition des dictamens — a fait des notes, en base des cours professés par ce maître. Il se peut toutefois que ce fût un étudiant hongrois, qui — ayant fait ses études dans une école française — ait fait des notes sur les explications de son maître et qui aurait emporté son cahier de notes en Hongrie, pour s'en servir plus tard, au cours de l'enseignement donné par lui dans une école hongroise.